

De Liudgeriden (ca. 711-877)

De oudste bekende adellijke familie van Nederland

Kees Kuiken

Het oudste bekende archief van een Nederlandse adellijke familie komt uit Werden aan de Ruhr in Duitsland (nu Essen-Werden) en wordt tegenwoordig bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Leiden. Het bestaat uit twee delen in één band: een afschrift van een negende-eeuwse genealogie en een oorkondeboek (*cartularium*) over de jaren 793-848. De uit deze genealogie bekende stamvader heette Uurssing, bijgenaamd Ado, maar we spreken meestal van de ‘Liudgeriden’ omdat de H. Liudger, kleinzoon van Ado, in de negende eeuw het middelpunt van de memoriecultus van de familie werd. Het verhaal over Ado geeft een unieke blik op de vroeg-middeleeuwse stand van de zogeheten *homines franci*. Liudger zelf komt naar voren als een typische adelsheilige: gecreëerd door een adellijke familie die vervolgens in zijn heiligheid deelde. Het steeds grotere beslag dat een kleine groep (de *gens sacra*) binnen deze maatschap op het erfgoed legde, leidde echter ook tot spanningen. In 877 werd het familie klooster te Werden ten slotte een rijksklooster. In het volgende artikel, geschreven in het Liudgerjaar 2005, worden de ontwikkeling en het zelfbeeld van deze familie nader onderzocht.

Inleiding

Als eerste adellijke Nederlander van wie een enigszins betrouwbare genealogie bekend is, beschouwen we de priester Liudger († 809). Hij studeerde in Utrecht en York, doceerde en predikte in Deventer, Friesland, Noord-Groningen en Westfalen, stichtte een klooster in Werden en werd in 805 bisschop in het huidige Munster.

Omstreeks 840 schreef Liudgers verwant (*nepos*) abt-bisschop Altfrid van Werden en Munster († 849) een familiegeschiedenis in de vorm van een heiligenleven: de *Vita sancti Liudgeri*.^{*} Altfrid noemt als stamvader van de ‘Liudgeriden’ (zoals de familie nu doorgaans wordt aangeduid) de Friese edelman Uurssing, bijgenaamd Ado,

^{*} Alle met een asterisk gemerkte bronnen zijn ontleend aan de *Monumenta Germaniae Historica* en zijn on-line beschikbaar op de website *Digitale Monumenta*, www.dmgd.de.

Liudgers grootvader van vaderszijde. Altfrids eigen relatie tot Liudger is onduidelijk. Hij is niettemin met een handvol andere verwanten, allen geestelijken, bijgezet in een familiegrafkelder in de abdij van Werden.¹

Liudger is in de eerste plaats een adelsheilige zoals Carasso-Kok die definieert: ‘een heilige die gecreëerd is door een adellijke familie met het oogmerk dat hij of zij de familie in zijn of haar heiligheid liet delen.’² Daarnaast lijkt het alsof binnen zijn maagschap een kleine kring van abten en bisschoppen is ontstaan die de nagedachtenis van Liudger naar zich toe heeft getrokken en zich als zijn geestelijke erfgenaam opgeworpen. De verhoudingen tussen deze ‘heilige elite’ en de rest van de maagschap zijn aan de orde gesteld door de Duitse mediëvist en adelshistoricus Karl Schmid, die ook de genealogie kritisch doornam. Als voorname bron van spanningen tussen beide groepen kwam het erfgoed van Liudger naar voren.³ De omvang en het beheer van dit erfgoed alsmede het overige Werdense bezit is vooral in Duitsland grondig onderzocht. In Nederland is daarentegen hoofdzakelijk gepubliceerd over de ligging van Liudgers geboorteplaats en andere ‘Friese’ delen van zijn erfgoed.⁴

De vraag naar het gebruik van termen als ‘edelman’ en ‘erfgoed’ is in dit verband nog nauwelijks aan de orde geweest. Voor de beschrijving van de cultuur en mentaliteit en het beeld en zelfbeeld van de vroeg-middeleeuwse Nederlandse aristocratie heeft Künzel in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* de grote lijnen uitgezet.⁵ Het volgende opstel zal deze vraagstukken bespreken naar aanleiding van de oudste bekende adellijke familie in Nederland, tevens de eerste die ons een familiearchief heeft nagelaten. Behalve daaruit zal worden geput uit Werdense stukken die formeel niet tot dit archief behoren, met name de goederenlijsten en de memoriekalender, en ook uit egodocumenten en ter zake doende wetten en oorkonden uit de achtste en negende eeuw.* Tevens komen enige ‘stenen getuigen’ van de memorie- en grafcultuur in Werden en elders aan de orde.⁶

¹ Universiteitsbibliotheek Leiden, handschriften, Codex Vossius Latijn quarto nr. 55, fol. 1-27 (Altfrid, *Vita*, gedrukt: W. Diekamp, *Die Vitae Sancti Liudgeri* (Munster, 1881)), 30-59 (cartularium, gedrukt D.P. Blok, *De oudste particuliere oorkonden van Werden* (Assen, 1960) 151-219). Het kerkhistorische standaardwerk over Liudger is A. Angenendt, *Liudger. Missionar-Abt-Bischof im frühen Mittelalter* (Munster, 2005), met op de pagina's 138-161 alle elfde-eeuwse miniaturen bij de zogeheten *Vita secunda sancti Liudgeri* (hierna: *Vita secunda*).

² M. Carasso-Kok, ‘Cunera van Rhenen tussen legende en werkelijkheid’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, IV (2001) 51. Vgl. M. Heinzelmann, ‘Adelsheiliger’, in: G. Avella-Widhelm, e.a., ed., *Lexikon des Mittelalters* (München, 2002) 147.

³ K. Schmid, ‘Die ‘Liudgeriden’’, in: K. Hauck en H. Mordeck, ed., *Geschichtsschreibung und geistiges Leben im Mittelalter* (Keulen, 1978) 71-101; de kritische genealogie op p. 91-94. Vgl. het schema in H. Halbertsma, *Frieslands Oudheid* (Utrecht, 2000) 127.

⁴ R. Kötzschke, *Studien zur Verwaltungsgeschichte der Großgrundherrschaft Werden an der Ruhr* (Leipzig, 1902); dezelfde, *Die Urbare der Abtei Werden a.d. Ruhr* (Bonn, 1906); W. Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo* (Munster, 1973); Blok, *De oudste particuliere oorkonden*; Halbertsma, *Frieslands Oudheid*; K. Sierksma, ed., *Liudger 742-809. De confrontatie tussen heidendom en christendom in de Lage Landen* (Dieren, 1984); P. Leupen, ‘Werinon, Willibrord en Liudger’, *Werinon*, XXII (1996) 578-589 (vgl. A.A. Mantén, ‘Attingahem, Werinon, Zwesen’, *Werinon*, XXIX (1988) 16-32); B. Koene, e.a., *Midden-Kennemerland in de vroege en hoge Middeleeuwen* (Hilversum, 2003).

⁵ R. Künzel, ‘Beeld en zelfbeeld van de aristocratie’, in: D.P. Blok en A. Verhulst, ed., *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (15 dln.; Haarlem, 1977-1983), I, 399-406.

⁶ De auteur dankt de Communitas S. Liudgeri te Essen-Werden en de dames T. Griffioen en L.H. Hoogerbeets.

Memorie- en elitegrafcultuur langs de Vecht

Van Winter noemt de Liudgeriden ‘een bisschopsgeslacht in de vrouwelijke lijn’ en dit opstel begint daarom bij Liudgers grootmoeder van moederszijde: Adelburg.⁷ Haar naam is als Atelburga of Elburga te vinden in een Latijns wijdingsvers op het zandstenen noordportaal van de middeleeuwse dorpskerk te Nederhorst den Berg.⁸ Daarmee is niet gezegd dat deze onvoltooide inscriptie uit de tijd van Liudger stamt, maar wel dat de naam van de vermoedelijke kerkstichtster gedurende de Middeleeuwen nog op deze plaats werd gememoreerd. De kerk van Nederhorst den Berg komt onder de naam ‘Werinon’ omstreeks 900 voor in een Werdense goederenlijst.⁹ Altfrid roemt Adelburg als een van de eerste sponsors van de kerstening in de noordelijke Nederlanden: zij zou haar twee broers aan Willibrord († 739) hebben geoblateerd. Een van hen zou het als eerste ‘Fries’ tot diaken hebben gebracht, maar de broers zouden jong zijn gestorven.^{*}

De ‘kerk op den Berg’ was gewijd aan dezelfde Willibrord die, zoals de oudste gift-brief van de Utrechtse kerk meldt, in 723 zijn hoofdkwartier in het oude Romeinse fort Traiectum (Utrecht) had: op het huidige Domplein. Daar, en niet in Nederhorst, is ook de voornaamste vroeg-middeleeuwse elitebegraafplaats in de Vechtstreek gevonden. De oudste georiënteerde begravingen die hier als vermoedelijk vroeg-middeleeuws zijn te duiden, lagen nog buiten de Romeinse vestingmuren. Het gaat onder meer om een man en een vrouw in één eikenhouten grafkist. In 1934 vonden archeologen ten zuiden van de Dom een kalkstenen sarcofaag van vroeg-middeleeuws Frans model met daarin de resten van twee begravingen en een zilveren gordelgesp. Net zoals de tien tot twintig andere vroeg-middeleeuwse sarcophagen die tussen 1878 en 1935 in Utrecht zijn blootgelegd, was deze grafkist vervaardigd uit één stuk Savonnière-kalksteen. Zeer waarschijnlijk is hij over de Maas en de Rijn naar Utrecht verscheept. In drie opzichten is deze vondst echter uniek. Alle andere kalkstenen sarcophagen in Utrecht zijn leeg aangetroffen en vrijwel onversierd. De sarcofaag uit 1935 is daarentegen rondom bewerkt met een vlechtband in bas-reliëf. Bovendien is deze ‘vlechtbandsarcofaag’, zoals hij in de literatuur heet, als enige gevonden buiten de muren van Willibrords tufstenen St.-Salvator- of Oudmunsterkerk, om precies te zijn: binnen de muren van het na 900 aangebouwde zuidtransept van deze kerk.¹⁰ De andere kalkstenen sarcophagen in de kerk (geschatte datering: tussen de zevende en elfde eeuw), vormen twee groepen: drie rijen in het oorspronkelijke, vroeg-middeleeuwse koor van het Oudmunster en twee exemplaren in de oude sacristie ten noorden daar-

⁷ J.M. van Winter, ‘De komst van het christendom’, in: C. Dekker, e.a., ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (3 dln.; Utrecht, 1997), I, 78.

⁸ Links van de ingang staat: +QVIPETITHACAVLAPETATELBVRGAFORESALVA; boven de ingang: ETPEĀnVLLVSInTREIn. Over de vertaling: *De Navorscher*, I (1851) 218; II (1852) 40, XXII (1872) 67, 118. Zie voor de datering ook J. Kalf, ‘Nederhorst den Berg’, in: *Bulletin KNOB*, II (1900) 87. Vgl. over de veronderstelde afkomst van (Ad)elburg(a) uit de Van Amstels: E. den Hartog, *De oudste kerken van Holland* (Utrecht, 2002) 215-216.

⁹ Kötzschke, *Die Urbare*, 73; Leupen, ‘Werinon’, 582.

¹⁰ A.E. van Giffen, e.a. *Opgravingen op het Domplein te Utrecht* (4 dln.; Haarlem, 1929-1938); S. Lammers, ‘Medieval Christian enterments in stone: Monolithic limestone sarcophagi’, *Berichten ROB*, XXXIX (1989) 377-434. Volgens Lammers waren de nrs. NUS 2-22 leeg; anders: R.J. Stöver, *De Salvator- of Oudmunsterkerk te Utrecht* (Utrecht, 1997) 49.

van. Van Vlierden dateert de vlechtbandsarcofaag op grond van Franse voorbeelden en de gesp omstreeks 700.¹¹

Aan de hand van de door Stöver bewerkte opgravingstekeningen en andere publicaties over middeleeuwse elitegraven op het Domplein (dus niet in de laatmiddeleeuwse Domkerk zelf) ontstaat de indruk dat deze in de loop der eeuwen in noordelijke richting zijn opgeschoven: van houten merovingische kistbegraven buiten de muren van het *castellum* via vroegmiddeleeuwse kalkstenen sarcofagen buiten en in het Oudmunster naar volmiddeleeuwse zandstenen sarcofagen en gemetselde tuf- en baksteengraven tussen Oudmunster en Dom. Iets ten noorden van de vlechtbandsarcofaag, maar buiten de kerkmuur, zijn in 1935 negende-eeuwse kogelpotten met crematieresten gevonden, mogelijk uit de tijd van de vikinggraaf Rorik de Deen (leefde 850).¹²

Vonden de oudste christelijke begravingen in Utrecht dus naar goed romeins gebruik nog buiten de vestingmuren plaats, de Franse vlechtbandsarcofaag lag al binnen het kerkhof zelf. Niets duidt erop dat in deze sarcofaag geestelijken (zoals Adelburgs broers) zijn begraven, maar het moeten wel twee aristocraten zijn geweest die goede connecties met Frankrijk hadden. Omdat Liudgers grootvader volgens de *Vita* vóór 719 aan het Franse hof heeft verbleven, is zijn familie een serieuze kandidaat. De brede groep die in dit profiel past, noemen we met een term uit een vroeg-negende-eeuwse rechtstekst '*homines franci*', edellieden die volgens Blok land ontvingen van de Frankische vorst om 'een betrouwbare heersende groep te vormen die het nieuwe bewind zou schragen'.¹³

De 'vlechtbandsarcofaag' in het Centraal Museum te Utrecht (foto; particuliere collectie)

¹¹ M. van Vlierden, *Willibrord en het begin van Nederland* (Utrecht, 1995) cat. nr. 46; vgl. Stöver, *De Salvator- of Oudmunsterkerk*, 46. Datering van de andere kalkstenen sarcofagen in K. Kuiken, 'Prominentie en *paupertas*: de grafcultuur van een 12e-eeuws adelsnetwerk', *Virtus*, XI (2004) 16.

¹² Als noot 7 en H. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders* (Drachten, 1957) nrs. 135-141. Ook buiten de noordmuur van het *castellum* zijn Merovingische graven gevonden (H.L. de Groot en T.J. Hoekstra, 'Oudkerkhof', *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht* (1982) 31). Over de voorlopers van de Dom: T.J. Hoekstra, 'De Dom van Adelbold', in: A.C. Esmeijer, e.a., ed., *Utrecht, kruispunt van de middeleeuwse kerk* (Utrecht, 1988) 95-108.

¹³ J.F. Niermeyer, 'Het Midden-Nederlandse rivierengebied in de Frankische tijd op grond van de Ewa quae se ad Amorem habet', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXVI (1953) 145-169; D.P. Blok, *De Franken in Nederland* (Haarlem, 1979) 44-49 (ald. ook 97-104); E.J. Harenberg, 'De homines franci uit de Codex Laureshamensis', in: C.M. Cappon, e.a., ed., *Ad fontes* (Amsterdam, 1984) 39-60. M. Dijkstra en J. de Koning zien in de vroeg-middeleeuwse elitegraven in Heemskerk (Schepelenberg) en Katwijk (Klein Duin) een mogelijke connectie met *homines franci* (Dijkstra en De Koning, 'Zeldzaam van aard, edel in bedoeling en gepast van uitvoering? Een archeologisch perspectief op de Hollandse huldtonelen', *Holland*, XXXIV (2002) 130-149; vgl. ald. 128).

Naar deze vazallen van het Frankische bewind dat tussen 688 en 734 nagenoeg heel Nederland bezette, verwijst vrijwel zeker ook de term ‘trouwe leken’ die vanaf 813 in de kerken mochten worden begraven. Dit voorrecht gold ook voor bisschoppen, abten en ‘goede [of: waardige] priesters’. Nog in 658 was bepaald dat alleen in de voorhof, pandhof en uitbouwen (*exedrae*) van kerken mocht worden begraven.¹⁴ De groep Franse sarcofagen in het koor en de sacristie van de Utrechtse kerk zou dan van na 813 moeten dateren, ware het niet dat aanzienlijke christenen in de praktijk al veel langer binnen de kerken werden bijgezet, met name wanneer het om particuliere stichtingen (eigenkerken) ging. Bekende voorbeelden zijn de H. Willibrord (Echternach 739) en Plectrud, de weduwe van hertog Pippijn II (Keulen 717). Beiden zijn vrijwel zeker begraven in kalkstenen sarcofagen van hetzelfde model en type als die in het koor en de sacristie van het Oudmunster. Overigens deel ik het vermoeden van Stöver dat deze laatste waren bestemd voor de vroegste Utrechtse bisschoppen (vanaf 777).¹⁵

Homines franci

Het hoeft gezien de bronnenschaarste niet te verbazen dat we weinig *homines franci* met naam en toenaam kennen. Onder de vrienden en magen die Liudger omstreeks 800 met schenkingen hielpen bij de stichting van zijn klooster in Werden, is er één als zodanig herkenbaar: Theganbald, in 796 naar eigen zeggen zoon van wijlen Hrodbald en gehuwd met Reginthrud. In 799 noemt Liudger Theganbald in een ruilbrief eerst ‘vrije edelman’ (*ingenuus et nobilis homo*) en vervolgens ‘Frankische edele’ (*nobilis francus*). In Liudgers milieu werden de termen *ingenuus*, *nobilis* en *francus* blijkbaar door elkaar gebruikt. Het door Liudger geruilde memorieland, in 796 verkregen uit het erfgoed van Theganbald, was de Alfgodinghoeve in Fischlaken bij Werden.¹⁶ Liudger ging kennelijk omstreeks 800 om met wat elders *homines franci* heet. De precieze term komt uitsluitend voor in bronnen uit de tijd van Karel de Grote (r. 768-814): behalve in het oorkondeboek van Werden ook in een goederenlijst van de Gentse St.-Baafsabdij en in het oorkondeboek van de abdij van Lorsch. In oudere bronnen zoals het ‘testament’ van Willibrord (Echternach 726) heet deze groep ‘*ingenui Franci*’.¹⁷ Algra vond dat de status van een *homo francus* in de *Ewa ad Amorem* uit 802 (de in de vorige paragraaf bedoelde rechtstekst) overeenkwam met die van een *adaling* in de eveneens in 802 opgetekende *Lex Thuringorum*.¹⁸

Na deze opmerkingen over *homines franci* en edel(ing)en (de Oudfriesse vorm is *etheling*) wil ik twee adelsmetaforen in de *Vita* bespreken die naar deze begrippen verwijzen: leengoed (*beneficia*) en vaderlijk erfgoed. Zodra Altfrid Liudgers grootvader omschrijft als ‘een edelman, Uurssing genaamd, bijgenaamd Ado’, door opvolgende Frankische hertogen beleend met *beneficia* en ten slotte met een *beneficium* aan de

¹⁴ Concilies van Nantes (658) en Mainz (813), aangehaald in Lammers, ‘Medieval Christian enterments’, 385.

¹⁵ P. Glazema, ‘Echternach’, *Nieuws-Bulletin KNOB*, 6e serie, III (1950) 7-8 (Willibrord); Lammers, ‘Medieval Christian enterments’, nr. GKM 1 (Plectrud); Stöver, *De Salvator- of Oudmunsterkerk* 50-52.

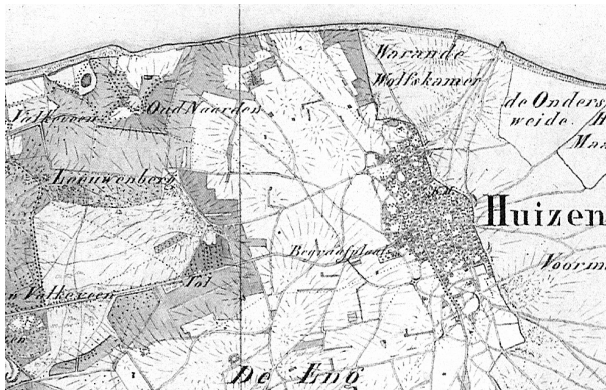
¹⁶ Blok, *De oudste particuliere oorkonden*, nrs. 8, 14-15. Halbertsma, *Friesland's Oudheid*, 127, voert Theganbald zonder enig bewijs op als Liudgers zwager.

¹⁷ Blok, *De Franken*, 45-49, 101, 120-121; C. Verlinden, *Frankische vestiging en taalgrens* (Amsterdam, 1957) 7.

¹⁸ N.E. Algra, *Oudfries recht* (Leeuwarden, 2000) 132-133, naar aanleiding van Blok, *De Franken*, 47.

Friese grens, schetst hij in feite het beeld van een negende-eeuwse *homo francus*.¹⁹ Dat de familie van Liudger in de negende eeuw als Fries werd beschouwd, zoals uit een verderop aangehaald vers voor Liudger blijkt, doet er niet toe. Blok heeft voldoende aannemelijk gemaakt dat niet etniciteit maar *fides* (trouw aan God en de koning) iemand tot *homo francus* stempelde.²⁰ Ook een Friese *etheling* zoals Uurssing kon zich als *homo francus* doen gelden.

De term *etheling* is afgeleid van *ethele*, een stamgoed dat drie generaties lang in een familie is vererfd.²¹ De *Vita* noemt achtereenvolgens het eigen erfgoed van Uurssing (*Suetsnon* bij Utrecht), het vaderlijk erfgoed van zijn zoon Thiadgrim en het vaderlijk erfgoed van zijn kleinzoon Liudger waarop deze laatste een kerk bouwde: ‘Werden aan Zee’, mogelijk een verschrijving voor (Oud-)Naarden, waar de kerk omstreeks 900 als Werdens bezit te boek stond.²² Het verband met het *ethele* is duidelijk: Liudger, kleinzoon van een Friese *etheling*, gold ook zelf als edelman (hoe hij persoonlijk over adelskwesaties dacht, komt verderop aan de orde). Uurssing was volgens de *Vita* onteigend door de Friese koning Radbod († 719) en kreeg asiel van de Frankische hertog Grimold, een zoon van Pippijn II. De doodzieke en berouwvolle barbaar Radbod zou omstreeks 713 Uurssings in Frankrijk geboren zoon Thiadgrim in het genot van zijn ‘vaderlijk erfgoed’ hebben hersteld.

Het landgoed Oud Naarden bij Huizen. Detail van de Topografisch Militaire Kaart, omstreeks 1850 (*foto De Woonomgeving*)

De term ‘vaderlijk erfgoed’ kreeg in het begin van de negende eeuw een bijzondere bijklank. Volgens de negende-eeuwse *Gesta Hlodowici* had Karel de Grote (volgens Blok naar aanleiding van een opstand in 784) aan de ‘perfade Friezen en Saksen’ het *ius paternae hereditatis* ontnomen.* Zijn opvolger Lodewijk de Vrome herstelde in 814 hun oude rechten.²³ Omstreeks 800 heerste dus rechtsongelijkheid tussen ontrouwe Friezen en Saksen enerzijds en trouwe *homines franci* anderzijds. We komen daarom de *homines franci* als afzonderlijke rechtskring uitsluitend in deze periode tegen. Het

¹⁹ Volgens het Leidse handschrift, fol. 2v: ‘uurssingus nomine, cognomento ado’ (afgebeeld in Van Vlierden, *Willibrord*, cat. nr. 56).

²⁰ Blok, *De Franken*, 47.

²¹ Algra, *Oudfries recht*, 367-368.

²² Als noot 9. Onmiddellijk na Naarden worden de kerken te 'Werinon' (Nederhorst den Berg) en 'Amuthon' (Muiden) genoemd.

²³ Blok, *De Franken*, 101-103.

is ook logisch dat noch de *Ewa ad Amorem* (802) noch de *Lex Frisionum* (opgetekend tussen 785 en 794) of de *Lex Saxonum* (802) erfrechtregels voor Friezen en Saksen geeft.²⁴ De *Ewa*, die gold voor de multiculturele samenleving in de Rijn-Maasdelta, bevatte natuurlijk wel strafrechtbepalingen voor Friezen en Saksen. Deze zelfde *Ewa* regelde het erfrecht van *homines franci*: zonen erfden het goed van hun vader, dochters dat van hun moeder.* In geen andere rechtstekst uit deze tijd is het onderscheid tussen vaderlijk en moederlijk erfgoed (dat in beide gevallen ook land kon omvatten) in deze vorm overgeleverd. Uit het Werdense cartularium blijkt niettemin dat sommige van Liudgers donateurs ditzelfde onderscheid maakten. Dat Altfrids *Vita* het ‘vaderlijk erfgoed’ van Thiadgrim noemt, gaf Liudgers vader hoe dan ook voor de negende-eeuwse toevoerder onmiskenbaar het aura van een trouwe *homo francus*.

Tot zover wat de *Vita* vertelt. Altfrid verzwijgt dat Uurssings gastheer Grimold in 711 een dochter van Radbod huwde. Toen Grimold en zijn vader in 714 stierven, brandde de opvolgingsstrijd los tussen Pippijns weduwe Plectrud, die een kleinzoon als hertog benoemd wilde zien, en een bastaardzoon van Pippijn: de bovengenoemde Karel Martel. Ook Radbod en een groep West-Frankische edelen mengden zich in het gewoel. Radbod gedroeg zich dus allerm minst ziek of berouwvol: hij verbond zich met de West-Franken en trok persoonlijk naar Keulen waar Plectrud, de schoonmoeder van zijn dochter, zich had teruggetrokken. Toen hij Radbod wilde stoppen, leed Karel een zware nederlaag. Daarentegen wist hij de West-Franken, die door Plectrud voor veel geld waren afgekocht (of in dienst genomen), tot tweemaal toe te verslaan. In 717 dwong Karel Plectrud om hem als Pippijns erfgenaam te erkennen. Plectrud stierf in hetzelfde jaar.²⁵ Radbods overlijden in 719 maakte Karels overwinning compleet. De nieuwe hertog voegde onder meer Kennemerland en de Gooi- en Vechtstreek aan zijn *fiscus* toe. Wat dit inhield voor Uurssing *cum suis*, die naar mag worden vermoed aan Radbods kant stonden (de *Vita* zegt deftig dat Radbod Uurssings jongste zoon ‘met eer aan zijn hof liet wonen’), is af te leiden uit een oorkonde van Karel Martel uit 726 waarin de geconfisqueerde *beneficia* van een zekere Evert, die had samengespannen met de ‘ontrouwe koning’, aan bisschop Willibrord van Utrecht werden geschonken.²⁶ Ado Uurssings *beneficium* ‘bij de Friese grens’ (*in confinio Fresionum*) is door Koene *cum suis* geïdentificeerd als Adrichem bij Velsen in Kennemerland. Het is volgens een elfde-eeuwse bron omstreeks 720 door Karel Martel aan de H. Willibrord geschonken en kwam naderhand aan de abdij van Echternach. Deze identificatie lijkt problematisch, want de grens tussen ‘Frankisch’ en ‘Fries’ lag in 719 veel verder naar het oosten.²⁷ Voor Liudger zelf lag niettemin de ‘Friese grens’ bij Velsen, zoals blijkt uit een necrologie van zijn hand (de *Vita Gregorii*) waarin hij het optreden van Bonifatius ter plaatse beschrijft.* Altfrid heeft deze beschrijving letterlijk overgenomen, maar laat in het midden waarom dit leen blijkbaar voor zijn familie verloren is gegaan. De locatie van de andere *beneficia* is onduidelijk. Te denken valt aan de Gooi- en Vechtstreek,

²⁴ Datering van de *Lex Frisionum* naar D.P. Henstra, aangehaald in Algra, *Oudfries recht*, 98-99.

²⁵ W. van Egmond, ‘Radbod van de Friezen, een aristocraat in de periferie’, *Millennium*, XIX (2005) 24-44.

²⁶ Blok, *De Franken*, 45-46.

²⁷ Koene, e.a., *Midden-Kennemerland*, 59-67; P.N. Noomen, ‘Kerstening en kerkbouw in Friesland’, *Millennium*, XIX (2005) 63.

maar daar spreekt de *Vita* nu juist van Liudgers ‘vaderlijk erfgoed’. Tegenover deze ene bewering staan echter harde bewijzen dat deze gehele streek bij Radbods dood Frankisch domein werd dat vervolgens in gedeelten als *beneficium* is uitgegeven.

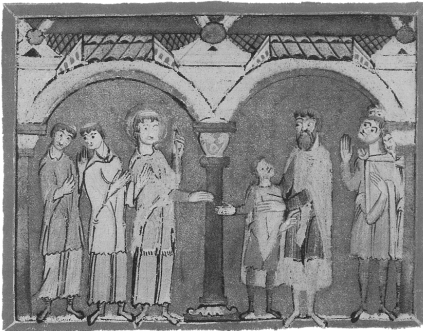
Dit is goed aantoonbaar voor de kerk te (Oud-)Naarden met ‘kerkland tussen Almere en Tafelberg’ (op de Naarder Eng bij Huizen) in de Werdense goederenlijst van omstreeks 900. Het cartularium (793-848) noemt dit bezit nog niet. De hypothese is dat dit koningsgoed aan Werden is geschonken bij de overdracht van de abdij aan het rijk (877). Zo verwierf Werden waarschijnlijk het domein (Duisburg-)Friemersheim, dat eveneens omstreeks 900 in de goederenlijsten verschijnt, en mogelijk een deel van het koningsgoed Stroe (Wieringen). Bij de overdracht gold Werden nog als een tamelijk schamele abdij en een ‘inhaalslag’ was dus gepast. Dat het ook in Naarden om koningsgoed ging, blijkt uit twee oorkonden: de toestemming van keizer Otto I aan graaf Wichman in 968 om zijn *beneficia* in Gooi- en Vechtstreek (waaronder de grafelijkheid in heel *Nardinclant*) aan zijn eigen kloosterstichting op de Elterberg te schenken en de rechten die deze abdij nog in 1180 op de Naarder kerk had. Het patrocinium van deze kerk was in de late Middeleeuwen ook hetzelfde als dat van de Elter abdij, maar dat kan vóór 968 anders zijn geweest. Het eigen erfgoed van graaf Wichman was overigens in 970 onderwerp van een afzonderlijke schenking. Daarbij waren geen goederen in de Gooi- en Vechtstreek begrepen. De Werdense goederenlijst vermeldt hier omstreeks 900 na de kerk van Naarden nog die van ‘Werinon’ (met alle land) en Muiden. In Muiden delen de abdij van Werden en het bisdom Utrecht de kavels kerkland tot de Vecht om en om, wat evenals in Stroe lijkt te wijzen op in gedeelten uitgegeven koningsgoed. Na een lijst van visrechten (ook al een koninklijk privilege) volgt geheel *Suecsnon* ‘waar de H. Liudger is geboren’. Volgens een vermoedelijk enige decennia oudere lijst van ‘zaken die de Utrechtse kerk [...] al vanouds door gelovigen zijn geschonken’ bezat het bisdom vóór 900 echter nog vier aandelen in *Suecsna*. Ook hier valt te denken aan een overheveling en gedeeltelijke consolidatie van koningsgoed, waarschijnlijk eveneens omstreeks 877.²⁸

Met de mogelijke uitzondering van de kerk te Werinon (geen vaderlijk maar mogelijk wel moederlijk erfgoed van Liudger) kan zo vrijwel het hele omstreeks 900 vermelde Werdense bezit in de Gooi- en Vechtstreek als koningsgoed worden omschreven. Zo Liudgers grootvader daarvan al een gedeelte in leen heeft gehouden, dan ligt het niet voor de hand dat Karel Martel hem daarin na 719 heeft gehandhaafd. Van *beneficia* zal evenmin sprake zijn geweest zolang Uurssing aan het hof van Grimold en diens Friese gemalin verbleef.²⁹ Het Kennemer goed dat Koene *cum suis* aan hem toeschrijven (Adrichem en mogelijk ook Velsen) ging in ieder geval dezelfde weg als de Betuwse *beneficia* van de ontrouwe Evert in 726, die door Karel Martel aan Willibrord zijn

²⁸ S. Muller Fz., e.a., ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (5 dln.; Utrecht, 1920-1957), I, nrs. 35, 49, 120, 126-127, 492; Blok, *De Franken*, 73; Kötzschke, *Studien*, 2, 8-9; A. Kos, ‘De goede luden van Gooiland’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, VII (2004) 166; H. Schaftenaar, *De Naardereng: vanuit historisch-geografisch oogpunt* (Naarden, 1992); idem, *Oud Naarden* (Naarden, 1993). Zie over het koningsgoed op Wieringen P.N. Noomen, ‘De goederen van de abdij van Echternach in de Friese landen’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, II (1999) 9-10.

²⁹ F.L. Ganshof, *Feudalism* (New York, 1964) 36.

geschonken. Maar waarom zou Uurssing met Radbod hebben geheuld? Altfrid geeft hiervoor een aanwijzing die mogelijk een begin van een verklaring in zich bergt. Hij begint zijn verhaal op quasi-bijbelse wijze: ‘Er was in de dagen van de Friese koning Radbod een edelman in die *gens* met de naam Uurssing, bijgenaamd Ado.’* Ik neig ertoe ‘*gens*’ hier niet als ‘volk’ te vertalen maar als ‘geslacht’: de maagschap van Radbod. Deze hypothese werpt nieuw licht op Uurssings ‘vlucht’. Heeft Radbod zelf hem wellicht in 711 in het gevolg van zijn dochter meegezonden als haar verwant en/of lijfwacht? Uurssings zoon Thiadgrim werd volgens Altfrid in Frankrijk geboren maar is, naar ook Blok vermoedt, al jong aan Radbods hof gekomen: blijkbaar om als Friese *etheling* te worden opgevoed. Dat Radbod na 714 een voorname rivaal van Karel Martel werd, zegt weinig over de Fries-Frankische betrekkingen vóór dat jaar: deze waren immers nog in 711 bezegeld met een huwelijk.

Liudgers eerste schooldag in Utrecht (*Vita secunda*)

Een hypothese zoals de voorgaande kan nuttig zijn wanneer hij, zoals Noomen in een ander verband schrijft, ‘de schaarse beschikbare gegevens een onderlinge samenhang geeft en daardoor op de eenvoudigste manier een verklaring biedt voor verschillende eigenaardigheden’. De eigenaardigheden in Altfrids verhaal zijn hierboven opgesomd. De eenvoudigste verklaring is in dit geval dat er in Uurssings tijd niet zozeer sprake was van een manicheïsche strijd tussen christenen en heidenen maar van een vete tussen Radbods magen en een adellijke bastaard, ontstaan door beider stellingname in de opvolgingsstrijd van 714.³⁰ Het was goed gebruik dat een dergelijke vete werd bijgelegd na het overlijden van de protagonisten. Na Karels dood in 741 konden Uurssings erven zich dus in beginsel verzoenen met diens opvolgers. Het jaar daarop werd Thiadgrims zoon Liudger geboren.

Liudger en Alcuin

Het beeld op de elfde-eeuwse miniatuur in het Berlijnse handschrift van de *Vita secunda* is ontroerend: de jonge en vreselijk schuchtere Liudger wordt met zachte hand door

³⁰ P.N. Noomen, ‘De familie Cammingha in de Middeleeuwen’, *Leeuwarder historische reeks*, VI (1997) 68. De negatieve beeldvorming rondom Radbod, in feite een ‘aristocraat in de periferie’ van het Merovingische rijk (zie Van Egmond, ‘Radbod’), past in de ‘stelselmatige verdachtmaking van de Merovingische heersers en het ophemelen van de grootse prestaties van de Karolingen’ (R. McKitterick, ‘Political ideology in Carolingian historiography’, in: Y. Hen en M. Innes, ed., *The uses of the past in the early Middle Ages* (Cambridge, 2000) 165).

zijn vader voorgesteld aan rector Gregorius en de fraters in de Utrechtse St.-Salvator-school. Het hagiografische voorbeeld is hier natuurlijk het optreden van de twaalfjarige Jezus in de tempel.³¹ Altfrid vermeldt wel Liudgers sterfjaar, maar geen leeftijd of geboortejaar. Liudgers eerste schooldag moet echter vóór 5 juni 754 zijn geweest, want hijzelf haalt in zijn necrologie voor Gregorius persoonlijke herinneringen op aan een bezoek van de hoogbejaarde Bonifatius aan diens school. De Werdense traditie noemt als Liudgers geboortejaar 742 en als zijn geboorteplaats zoals gezegd *Suecsnon*.

Behalve de verhalen over Liudger, door Altfrid en zijn navolgers knap gecomponeerd uit bijbelse beelden en hier en daar behendig bijgewerkte geschiedschrijving, bezitten we van Liudger zelf een mogelijke autograaf (een codex met de Brieven van Paulus) en de bovengenoemde necrologie van zijn Utrechtse leermeester Gregorius.³² Gregorius, schrijft Liudger, ‘was naar den vleze voortgekomen uit adellijk Franken-geslacht, [maar] sierde en overtrof volgens alle bewijzen door de adel van zijn zeden en wijsheid de adel van de wereld. Zowel in geestesadel als in verstand is hij in de sporen van zijn leermeester Bonifatius getreden’. Het mag waar zijn dat in de vijftiende eeuw in Nederland het humanistische debat over *nobilitas* of ‘ware adel’ nauwelijks werd gevoerd, maar de achttiende-eeuwse Liudger wist blijkbaar goed raad met de klassieke ‘*nobilis-nobilior*’-retoriek.³³

De twaalfjarige Jezus noemde de tempel ‘het huis van mijn Vader’ en dat beeld schetst Altfrid ook van Liudgers school- en studietijd in Utrecht en York. Gregorius’ vroegere leermeester Bonifatius, die volgens Liudger ook al eens had verbleven in Attingahem (Breukelen aan de Vecht, niet ver van Liudgers geboorteplaats), werd zo voor Liudger een geestelijke grootvader, Gregorius zijn geestelijke vader. Niet alleen Altfrid maar ook reeds Liudger zelf schetst hier dus de stamreeks van een soort ‘geestelijk geslacht’ (*genus sacerdotalis*) van drie generaties parallel aan zijn eigen adellijke stamboom. Altfrid komt zo tot de slotsom dat Liudgers voorgeslacht ‘op voet van grote vertrouwdheid’ (*familiaritas*) verkeerde met de H. Willibrord en met de H. Bonifatius’.

Liudgers tweede leermeester was Alcuin van York, die volgens een elfde-eeuwse Echternachse hagiografie uit de maagschap van Willibrord stamde. In 766 werd hij rector van de wereldberoemde munsterschool van York. Liudger kwam in 767 naar York als begeleider van zijn collega Alubert, die er zijn bisschopswijding ontving.³⁴ Liudger werd bij dezelfde gelegenheid tot diaken gewijd. Hij was volgens de *Vita* zo onder de indruk van York, of tenminste van de schatrijke bibliotheek, dat hij een tweede studieverlof regelde. Liudger reisde nu samen met Alberic, een neef (*nepos*) van Gregorius die in 777 door de aartsbisschop van Keulen tot eerste officiële bisschop van Utrecht zou worden gewijd. Bij deze laatste gelegenheid ontving Liudger zijn priesterwijding.

Alcuin emigreerde in 782 naar het vasteland en was tot zijn dood in 804 topadviseur van Karel de Grote. Zijn uitgesproken opvattingen over adel, koningschap en kerk

³¹ Afgebeeld in Van Vlieden, *Willibrord* 28; Lucas 2:41-52.

³² De Berlijnse Pauluscodex afgebeeld in Van Vlieden, *Willibrord*, cat. nr. 60; voor Liudgers *Vita Gregorii* zie hierboven.

³³ Liudger, *Vita Gregorii*, aangehaald in Schmid, ‘Die ‘Liudgeriden’’, 87-88; A. Janse, *Ridderschap in Holland* (Hilversum, 2001) 24-25.

³⁴ Diekamp, *Vitae*, 15.

kennen we pas uit zijn latere werk, maar Schmid maakt het zeer aannemelijk dat zij al tijdens Liudgers verblijf in York diens ideeën over ware adel hebben gekleurd.³⁵ De plaats die Alcuin de adel in de maatschappij toekent, blijkt uit een brief uit 797 aan de ‘*nobilissima gens*’ en het ‘*populus laudabilis*’ van Kent. Met deze aanhef onderscheidt Alcuin de elite (*gens*) van het volk (*populus*).^{*} De tweedeling verwijst naar Psalm 32:12: ‘*Beata gens cuius est Dominus Deus eius / populus quem elegit in hereditatem sibi*’, maar Alcuin bedoelt met *gens* ongetwijfeld een geestelijke elite van wijzen – zoals in Plato’s ideale staat.³⁶ In de brief stelt hij voorts dat de edelen ‘*in populo*’ staan, maar wel aan het hoofd ervan. In wat de grondwet van het bewind van Karel de Grote mag heten, de *Admonitio generalis*, schrijft Alcuin:^{*}

‘Gezegend de *gens* aan wie Gods genade zo’n vrome en wijze regeerder schenkt, Gelukkig het *populus* dat wordt geleid door zo’n vrome, verstandige vorst.’

Hoewel hier (en bijvoorbeeld ook in verschillende heiligenlevens van Alcuins hand) de verwijzing naar het volk van Israël onmiskenbaar is, lijkt het mij onjuist om *gens* hier met ‘volk’ of zelfs ‘natie’ te vertalen.³⁷ De *gens* van Alcuin is de morele voorhoede en de geleerde elite van de christelijke natie: niet het hele volk, maar een soort Gideonsbende. Onder de vorst en zijn wijzen (de *nobilissima gens*) komen de gewone edelen (*nobiles*). Deze laatsten zijn zelf deel van het volk, maar mogen het bij de gratie van de vorst leiden in gerechtigheid. De wet die vanouds voor deze lekensamenleving gold, is in één woord samen te vatten: *fidelitas*. Voor de *nobilissima gens* golden boven alles de *canones*, volgens Hincmar van Reims († 879) ‘de stamwet van het priesterschap’.³⁸

Alcuin was aan het hof van Karel de Grote zelf gangmaker van zo’n Gideonsbende. Kenmerkend voor zijn netwerk was het gebruik van Latijnse en/of bijbelse bijnamen zoals we dat pas in de humanistentijd opnieuw zien, bijvoorbeeld ‘David’ of ‘Salomon’ voor Karel de Grote, ‘Albinus’, ‘Flaccus’ of ‘Paulus’ voor Alcuin, ‘Samuel’ voor Alcuins neef Beornrad van Echternach, ‘Maurus’ voor Alcuins student Hraban van Fulda en ‘Macarius’ voor zijn vriend Ricbod van Lorsch.³⁹ Alcuin roemde zijn geestverwanten in vele verzen en brieven. Welke rol deze elite speelde bij de benoeming van bisschoppen, lezen we in de negende-eeuwse *Gesta Karoli Magni*: ‘Zodra bekend raakte dat een bisschop was overleden, begonnen alle paladijnen die altijd uit waren op doden en ongevallen, vol ongeduld en naijver jacht op de vacante zetel te maken via de *intimi* van de keizer.’ Karel hield deze benoemingen in laatste aanleg aan zichzelf, maar de *Gesta Karoli Magni* melden nog dat ‘alle leerlingen van Alcuin zonder uitzondering hetzij heilige abten, hetzij bisschoppen werden[:] zelfs twee zonen van

³⁵ P. Wormald, ‘The Age of Offa and Alcuin’, in: J. Campbell, ed., *The Anglo-Saxons* (Londen, 1991) 106-118; Schmid, ‘Die ‘Liudgeriden’’, 71.

³⁶ M. Garrison, ‘The Franks as the New Israel?’, in: Hen en Innes, ed., *Uses of the past*, 159-161.

³⁷ Vgl. S. Vanderputten, *Een heilig volk is geboren. Opkomst en ondergang van een christelijke staatsideologie uit de vroege Middeleeuwen (ca. 750-900)* (Hilversum, 2001) 39.

³⁸ J.L. Nelson, ‘On the limits of the Carolingian renaissance’, in: D. Baker, ed., *Renaissance and renewal in Christian history* (Oxford, 1977) 59, 62.

³⁹ M. Garrison, ‘The social world of Alcuin’, in: L.A.J.R. Houwen en A.A. MacDonald, ed., *Alcuin of York* (Groningen, 1998) 59-79.

een horige molenaar van het klooster van de H. Columbanus brachten het, waarschijnlijk dank zij de invloed van hun leraar, achtereenvolgens met succes tot proost van het klooster van Bobbio’.*

Mogen we Liudger ook tot de kring van uitverkorenen van de *bishopmaker* Alcuin rekenen? Het lijkt er niet op. Liudgers eigen geschriften noemen Alcuin nergens en er is geen brief of vers van Alcuin bekend waarin de naam van Liudger valt. Wel noemt Alcuin in zijn befaamde Rijnreisgedicht de Utrechtse bisschop ‘*meus Albricus*’.* Liudger kan evenmin worden gekoppeld aan een van de nog onopgehelderde bijnamen in Alcuins werk. In zijn *Vita* van Liudger nam Altfrid weliswaar een vers op van Alcuin onder de titel: ‘Over de kerk van de H. Liudger’, maar dit bijschrift is duidelijk niet van Alcuin (die vijf jaar vóór Liudger stierf) doch van Altfrid zelf. In Alcuins gedicht komt Liudgers naam zelfs nergens voor. Boven Alcuins vers heeft Altfrid wel een gedicht geplaatst dat werkelijk aan Liudger is gericht. Het is van de hand van Joseph Scott, een Ierse geestelijke die net als zijn leermeester Alcuin naar Frankrijk verhuisde en blijkens deze regels intiem bevriend raakte met Liudger:*

‘Broer in de liefde Gods, mij zoeter dan alle verwanten,
Meer dan mijn eigen maagschap kostbaar door je verdienste,
Liudger, beminde van mij! Dat Christus’ genâ je verlosse,
Leef als stut en steun tot heil van je Friezenfamilie.’

In de vorige paragraaf (inzake Thiadgrims ‘erfgoed’) hebben we gezien dat Altfrid de kunst van de juxtapositie goed verstond. In de levensbeschrijving van de jonge Liudger maakt hij er opnieuw behendig gebruik van.

Maar voor wie was Alcuins gedicht ‘Over de kerk...’ dan bestemd? En wat betekent de dikwijls aangehaalde regel: ‘Hier komt Paulus te hulp, dáár Bonifatius, de leraar, / deze heilige hof staat ook daar tot hun beschikking?’ ‘Paulus’ was een *nom de plume* van Alcuin; het gedicht is blijkbaar gericht aan een oud-leerling van Bonifatius. Dat sluit Liudger bij voorbaat uit. Van Vliet meent dat het vers gaat over de door Willibrord gestichte St. (Petrus- en) Paulusabdij te Echternach, waar Alcuins *intimus* Beornrad al vanaf 775 abt was.⁴⁰ Dat werpt de vraag op of Beornrad tot Bonifatius’ leerlingen moet worden gerekend. Het antwoord daarop is vooralsnog niet te geven, maar volgens de Werdense *Vita secunda* zou ‘abt Bernrad’ betrokken zijn bij de Saksenmissie in Westfalen. Ik vermoed dan ook dat Beornrad een hoofdrol speelde bij de stichting van de St.-Pauluskerk te Mimigernaford, de latere Dom van Munster. Alcuins vers lijkt dan in eerste aanleg gewijd aan deze kerk, een voorpost in de Saksenmissie zoals ooit Bonifatius’ stichting in Fulda. Hoe Altfrid in het bezit van dit vers kwam, ligt voor de hand: hij was vanaf 840, zoals Liudger eerder, bisschop in Munster. Met de opname van Alcuins vers ‘over de kerk van de H. Liudger’ slaat Altfrid twee vliegen in één klap. Hij laat Alcuins roem afstralen op Liudger en hij voert Liudger, en dus niet Alcuins vriend Beornrad, op als stichter van de kerk te Munster.

⁴⁰ K. van Vliet, *In kringen van kanunniken* (Hilversum, 2003) 96; anders: W. Kohl, *Das Domstift St. Paulus zu Münster* (Berlijn, 1987) 119-120. Dat Liudger een bijzondere band met de apostel Paulus voelde, zou ook zijn af te leiden uit zijn autograaf van de Brieven van Paulus.

Dit wijdingsvers was niet de enige vriendendienst van Alcuin aan Beornrad. In 785 werd Beornrad beroepen in het aartsbisdom Sens, waarin we Alcuins hand mogen vermoeden. Alcuin droeg een gedicht aan ‘Samuel’ op en deze nodigde Alcuin omstreeks 796 uit een *Vita* van de H. Willibrord te schrijven. Alcuin leverde er twee: één in proza voor de monniken in Echternach en één in versvorm voor Samuels *privatissima* in Sens. In zijn voorwoord zinspeelt Alcuin op beider familieband met Willibrord: aartsbisschop Samuel zet zowel de priesterlijke als de familietraditie (*generis posteritas*) van de H. Willibrord voort en Alcuin meldt terloops dat hijzelf inmiddels de memoriekapel van Willibrords vader in Engeland beheert.⁴¹ Volgens Vanderputten diende Alcuins *Vita* ook een politiek doel. Alcuin minimaliseert de rol van de paus in Rome (voor Willibrord zelf de bron van zijn aartsbisshoppelijk gezag) en benadrukt de leiding die Willibrords beschermheer Pippijn II aan de katholieke kerk gaf – een beleefde knieval voor Alcuins eigen broodheer Karel de Grote.⁴² In zekere zin schildert Alcuin Willibrord hiermee af als adelsheilige, of tenminste als huisheilige van Karels voorgeslacht.

Altfrid kende naar eigen zeggen de *Vita Willibrordi*. Net als Alcuin prijst Altfrid in zijn eigen werk Pippijn II in politiek correcte termen als beschermer van de kerk. Ook Karel Martel krijgt bij Alcuin en Altfrid alle lof. Voer Alcuin op een synode in Engeland in 786 nog uit tegen de onwaardige *homines novi* en bastaarden die in de voorgaande eeuwen Angelsaksische koninkrijkes hadden geleid, zijn *Vita Willibrordi* bevat geen kwaad woord over de afkomst van Karel Martel, de bastaardzoon van Pippijn – en de grootvader van Karel de Grote.⁴³

We keren terug naar Liudger die, zo lijkt het, heeft verzuimd zijn Yorkse meester genoegzaam te cultiveren. De necrologie voor Gregorius is in dit opzicht als een gemiste kans te beschouwen. Alcuin heeft Liudger op zijn beurt vrijwel genegeerd. In ieder geval stond Liudger achteraan bij de bisschopsbenoeringen zolang Alcuin leefde. Bij de dood van bisschop Alberic van Utrecht werd Liudger gepasseerd ten gunste van zijn oud-collega Thiatbraht, vermoedelijk een verwant van Alberic.⁴⁴ Altfrid noemt Liudgers naam in verband met de in 791 vacante bisschopszetel van Trier, waarvoor hij echter zou hebben bedankt. Dit laatste lijkt mij een hagiografisch rookgordijn, want de benoeming ging in 794 naar Ricbod, alias ‘Macarius’, een *intimus* van Alcuin. Liudger kwam ook niet in aanmerking voor de leiding van een rijksabdij, eveneens een felbegeerd *beneficium*.⁴⁵ De veel jongere Hraban (‘Maurus’) werd daarentegen kort voor Alcuins overlijden tot abt van Fulda gewijd.

Inmiddels had Liudger op eigen grond, verworven in 799, een privé-klooster (later: familieklooster) aan de Ruhr gesticht. Van daaruit beheerde hij de missiekerk van St. Paulus in Mimigernaford (Munster). Dat deze kerk in 805, dus bijna onmiddellijk na het overlijden van Alcuin, tot kathedraal werd verheven en Liudger tot bisschop, was

⁴¹ Vanderputten, *Heilig volk*, 37–38.

⁴² Wormald, ‘Offa and Alcuin’, 116–117. Van Egmond, ‘Radbod’, 28–29 ziet Karel Martel als wettige zoon van de (polygame) Pippijn.

⁴³ Van Vliet, *In kringen*, 105, 107, 117. De ‘runderrijke bisschop, mijn Alberic’ komt eenmaal voor in een gedicht van Alcuin.

⁴⁴ Volgens Altfrid kreeg Liudger pas na zijn bisschopswijding (805) van Karel de Grote het abbatiaat van Leuze in Henegouwen in leen. Zie ook M. van Uytenghe, ‘Lotusa en Zele’, in: P. Bange en A.G. Weiler, ed., *Willibrord, zijn wereld en zijn werk* (Nijmegen, 1990) 184–200.

naar we mogen aannemen te danken aan het lobbywerk van Liudgers jongere broer Hildigrim. Hij was in 793 blijkens een getuigenlijst in het Werdense cartularium nog diaken en werd in 802 bisschop van Châlons-sur-Marne (onder het aartsbisdom Reims) met als bijzondere opdracht de Saksenmissie in Thüringen.⁴⁵ Daarmee trad hij uitdrukkelijk in het voetspoor van Bonifatius, die ook in Hessen en Thüringen missioneerde. Hildigrim was een van Alfrids informanten over het leven van Liudger en trad in 809 op als diens executeur-testamentair. Alfrid verhaalt althans hoe Hildigrim bij Karel de Grote bewerkstelligde dat Liudger in Werden is begraven. Aan Hildigrim danken we ongetwijfeld het verhaal van Liudgers Romereis tijdens zijn *sabbatical* in 787, waarmee de twee broers eveneens het voorbeeld van Willibrord en Bonifatius volgden. Tijdens deze reis zou Liudger in Montecassino zijn gewonnen voor de zuivere regel van Benedictus, die na het concilie van Aken in 813 voor alle kloosters in het rijk verplicht zou worden gesteld. Toen Alcuin en zijn kring nog de dienst uitmaakten, waren zulke hervormingen niet aan de orde. Alcuin, vanaf 796 titulair abt van St. Maarten in Tours maar zelf nooit als monnik ingekleed, schreef in 802 aan aartsbischop Arno van Salzburg (alias ‘Aquila’) dat er niets mis was met één gemengde regel voor monniken en kanunniken samen zolang het primaat van de keizer als beschermer van de rijkskerk werd gehuldigd.* Hoewel Karel de Grote zelf in 813 deze ‘derde weg’ uitdrukkelijk verwierp, hebben vooral missiebisdommen in het oosten van het rijk (zoals Salzburg) haar in de praktijk nog geruime tijd gehanteerd.⁴⁶ Aannemelijk is dat Hildigrim, die eveneens in het oosten (Halberstadt) werkte, in dit opzicht meer op Alcuins lijn heeft gezeten en daaraan ook zijn benoeming dankte. Op zijn beurt heeft hij blijkbaar na Alcuins dood kans gezien zijn rechtzinniger broer bij de keizer aan te bevelen. Zo traden Liudger en Hildigrim, wier grootvader een ‘gewone’ *nobilis* was geweest (Alfrid roemt zijn rechtvaardigheid en bovendien langs de omweg van *beneficia* en vaderlijk erfgoed zijn *fidelitas*), ten slotte toch toe tot Alcuins *nobilissima gens*.*

Excurs: naamgeving, stand en status

Hierboven zagen we hoe het gebruik van bijnamen (*cognomenta*) kennelijk diende om de geestelijke elite aan het hof van Karel de Grote te onderscheiden. De *godfather* van deze praktijk was Alcuin, zoals Garrison in haar groepsportret van deze Gideonsbende aantoonde. Daarin komen echter niet alle relevante precedentes aan bod. In 695 kreeg de Engelse missionaris Willibrord in Rome tegelijk met de titel van aartsbischop de pausennaam *casu quo* heiligennaam Clemens. In een autograaf noemt hij zich ‘Clemens Willibrord’.⁴⁷ Dezelfde eer viel zijn landgenoot Winfrid in 718 te beurt: hij kreeg het *cognomentum* Bonifatius. Bij de pausen zelf was het vermoedelijk al vanaf 533 regel om bij de ambtsaanvaarding een nieuwe naam aan te nemen.⁴⁸ De eeuwenlange traditie van de pauselijke waardigheid straalde zo in 695 en 718 af op

⁴⁵ Blok, *De oudste particuliere oorkonden*, nrs. 1 (‘*signum Hildigrimi diaconi*’) en 13 (schenking van arfgoed te Werden aan de Ruhr).

⁴⁶ Van Vliet, *In kringen*, 48; M. de Jong, ‘From Scolastici to Scioli’, in: Houwen en MacDonald, ed., *Alcuin*, 51-52.

⁴⁷ Van Vliet, *Willibrord*, cat.nr. 47.

⁴⁸ F. Krämer, ‘Über die Anfänge und Beweggründe der Pabstnamänderungen im Mittelalter’, *Römische Quartalschrift*, LI (1956) 148-188.

de nieuwe aartsbisschoppen. Hoewel zelf van Angelsaksische afkomst, werden zij vrijwel overal herkend als persoonlijke gezanten van de H. Stoel.

De vernoeming van pausen naar een (heilige) voorganger vormde vermoedelijk ook het precedent van de unieke naamgevingstraditie die het voorgeslacht van Karel de Grote gedurende vijf generaties had gekenmerkt: de vernoeming naar een bijzonder voorname voorvader. Bij voorgaande Frankische koningshuizen is een enkele maal sprake van naamswisseling bij de troonsbestijging. Het achtste-eeuwse *Liber Historiae Francorum* vertelt hoe de West-Frankische edelen die de erfenis van de in 714 gestorven hertog Pippijn II wilden verwerven, in 716 de voormalige priester Daniël op de troon zetten.⁴⁹ Zij vernoemden hem vervolgens naar de Merovingische koning Chilperic (I) van Soissons (r. 561-584), mogelijk een verre voorvader van Daniël.⁴⁹

Omdat vernoeming bij het leven van de vernoemde als onkies gold (bij pausen was dit uiteraard niet aan de orde), werd in de praktijk veelal één generatie overgeslagen. Deze ‘verticale vernoeming’ brak met de Germaanse traditie waarin alle zoons van een echtpaar een tweestammige voornaam kregen, waarvan één stam gemeenschappelijk, en alle dochters eveneens.⁵⁰ Bij de ‘*königsnabe*’ families in de hoge Frankische adel vond het Pippinidische voorbeeld vanaf de achtste eeuw navolging. Liudger noemt als vader van zijn leermeester Gregorius een Alberic en duidt Gregorius’ opvolger, die ook Alberic heette, aan als diens neef (*nepos*).⁵¹ Kennelijk was Alberic de Jongere vernoemd naar zijn grootvader Alberic, die samen met zijn broer Haderic in 714 een kerk en een hoeve in Susteren aan hertogin Plectrud had verkocht.⁵¹ Hoe Gregorius zelf aan zijn naam kwam, vermeldt Liudger niet. Mogelijk is hij vernoemd naar paus Gregorius II (r. 715-731). In de loop van de volle Middeleeuwen raakte de Pippinidische vernoemingscultuur wijder verbreid. Ten tijde van de zogeheten tweede kersteningsgolf blijkt deze gangbaar in kringen van de christelijke adel, in de late Middeleeuwen ook onder welgeborenen en de burgerij.⁵² Tot in de twintigste eeuw is hij in brede kring in zwang gebleven.

Bij de voorouders en andere vrienden en magen van Liudger is weinig van deze vernieuwingen te bespeuren. Zo noemde Liudgers grootvader van vaderszijde Uurssing zijn beide zoons geheel volgens de traditie Nothgrim en Thiadgrim en had zijn grootmoeder van moederszijde twee jongere broers genaamd Willibraht en Thiatbraht. Omstreeks 800 zien we dat bijna 25% van de donateurs rondom Liudger, zoals de *nobilis francus* Theganbald Hrodbaldssoon en Liudgers verwant Liudger Hredgerssoon, één naamstam met de vader gemeen heeft.⁵³ Deze praktijk doet ook opgeld in Liudgers naaste familie. Zijn broer Hildigrim heeft zijn ‘-grim’ van vader Thiadgrim en zijn zuster Heriburg haar ‘-burg’ van moeder Liafburg – en van grootmoeder Adelburg, Liafburgs moeder.

⁴⁹ R. Schneider, *Königswahl und Königserhebung im Frühmittelalter* (Stuttgart, 1972) 177-180.

⁵⁰ K. Kuiken, ‘Gerulfingen – Radbodingen?’, *De Nederlandsche leeuw*, CXIX (2002) 143-144.

⁵¹ Van Vliet, *In kringen*, 40; over de door Werner bewiste nauwe verwantschap van Gregorius’ familie met Plectrud *ibidem*, 39.

⁵² Als noot 50 en M. Thierry de Bye Dölleman, ‘Gewoonten en gebruiken met betrekking tot de naamgeving’, *Holland*, VI (1974) 289-297.

⁵³ Blok, *De oudste particuliere oorkonden*, nrs. 1, 9, 30 (Liudger Hredgerssoon), 4 (Uurachari Brunharissoon), 8 (Theganbald Hrodbaldssoon), 10, 16 (Oodhelm Oodwercssoon), 17 (Marcald en Gerhald Irminaldssoon), 24 (Helmbald Heribaldssoon), 26 (Engilbert Wulfbertssoon), 27 (Hardgrim en Alugrim Thancgrimssoon), 42 (Theodgrim Aldgrimssoon), 57 (Helmbraht Reginbertssoon); totaal in 13 van de 66 oorkonden (A.D. 793-848).

Na de dood van Liudger nam Hildigrim, die ook in Altfriids *Vita* als het meest *königs-nahe* lid van de familie naar voren komt, het episcopaat in Mimigernaford alsmede het beheer van het familie klooster in Werden over. Van zijn opvolgers droegen er twee een bekende naam: Thiadgrim († 840) en Hildigrim de Jongere († 885), beiden tevens bisschop van Halberstadt in Thüringen, waar Liudgers broer Hildigrim († 827) eerder werkte. Het bisdom Utrecht was in 850 in handen van een derde Liudger (na de heilige en de zoon van Hredger).⁵⁴ Op het eerste gezicht lijken de Liudgeriden zich dus in de negende eeuw de Pippinidische vernoemingstraditie te hebben toegeëigend. Thiadgrim, volgens de Halberstadtse bisschopskroniek Liudgers *nepos*, zou dan een kleinzoon van Liudgers vader Thiadgrim kunnen zijn en dus een volle neef van de heilige. Hildigrim *junior* kan een generatie later worden geplaatst als *nepos* (en petekind?) van Liudgers gelijknamige broer. De Utrechtse bisschop uit 850 zou tenslotte in theorie een kleinzoon van Liudgers '*amicus*' (lees: vriend en maag) Liudger Hredgerszoon kunnen zijn. In theorie, want van de generaties na 800 zijn vrijwel geen harde genealogische gegevens beschikbaar, ook niet in Altfriids *Vita*. Altfriid beschrijft in feite alleen de 'Liudgeriden' in de meest beperkte zin: de 'heilige elite' die in de familiegrafkelder in Werden is bijgezet, onderscheiden van een bredere kring van vrienden en/of magen rondom Liudger. Aan de hand van het Werdense cartularium zijn hiervan hooguit genealogische fragmenten samen te stellen. Wel is het cartularium interessant als groepsportret van het netwerk dat de memoriecultus van deze bisschoppengroep tot 748 heeft ondersteund. In de volgende paragrafen worden hiervan enige aspecten nader uitgelicht.

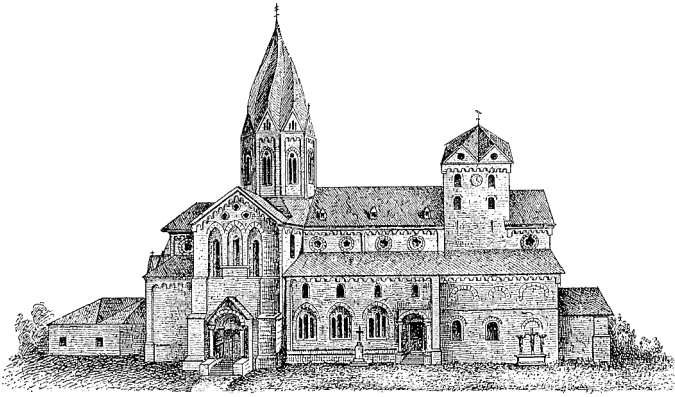
Memoria en conservatisme

Op 30 maart van het Liudgerjaar 2005 werd de schrijn met het gebeente van de heilige plechtig de Dom van Munster ingedragen, om na de feestelijke herdenking van de stichting van het bisdom terug te keren naar zijn rustplaats in Werden. Van het oorspronkelijke graf van Liudger in de proosdijkerk (de voormalige abdij) is niets over. Volgens de door een Werdense kloosterling geschreven *Vita secunda* is Liudger op eigen verzoek op het kerkhof buiten deze kerk begraven onder een boom, zonder enige markering, zoals nu nog bij ultra-orthodoxe moslims regel is.⁵⁵ Deze gang van zaken is des te opmerkelijker wanneer we bedenken dat in 805, het jaar van Liudgers bisschopswijding, in Aken de bouw van een Byzantijns mausoleum voor Karel de Grote werd voltooid, terwijl de abdijkerk van Fulda, waar Bonifatius volgens eigen wens rustte, nog gonsde van de bouwactiviteit. Liudgers Utrechtse leermeester Gregorius en diens *nepos* en opvolger Alberic zijn in Susteren bijgezet in kalkstenen sarcophagen van het model waarin ook Willibrord en hertogin Plectrud zijn begraven. In de Susterse abdij, tot 714 eigendom van Gregorius' vader en oom, zijn zes van zulke sarcophagen gevonden, waarvan twee met meervoudige bijzettingen.⁵⁶ De memoriecultuur van de

⁵⁴ Blok, *De Franken*, 104; Van Vliet, *In kringen*, 140-143.

⁵⁵ H. Dohmen, in: idem, e.a., *Die Grablege St. Liudgers und der Liudgeriden in Essen-Werden* (Bochum, 1990) 7-11.

⁵⁶ E. Gierlich, *Die Grabstätten der rheinischen Bischöfe vor 1200* (Mainz, 1990) 362-364; Lammers, 'Medieval Christian enternments', nrs. NSS 1-6, LEW 1, GKM 1.

De Ludgeruskerk in Essen-Werden (tekening; A. Hüsing, *Der heilige Liudger (Münster 1878)*)

rijkselite was blijkbaar rondom het jaar 800 allesbehalve sober en Liudger lijkt in eerste aanleg met zijn simpele graf naast de kerk letterlijk een buitenbeentje.

De *Vita* die Altfrid een halve eeuw eerder schreef, meldt slechts dat Liudger niet binnen zijn gewijde kerk wilde rusten.* Dit werd door de Liudgeriden ruimhartig opgevat: al snel werd rondom zijn graf (dus officieel eveneens buiten de kerk) ten dienste van de pelgrims een verzonken ringcrypte aangelegd. Deze ring- of tunnelcrypte is vermoedelijk onder Altfrid uitgebreid met een buitencrypte zoals bijvoorbeeld ook in Susteren is te zien. In 1059 werd de vergroting tot driebeukige hallencrypte afgesloten met de wijding van drie nieuwe altaren in de kelder. Vrijwel vanaf Liudgers dood hebben de Liudgeriden zodoende flink in zijn *memoria* geïnvesteerd – en in die van henzelf. Het epitaaf van Liudgers broer Hildigrim geeft aan dat hij aanvankelijk *tegenover* Liudger is bijgezet, dus ofwel in het koor van de kerk zelf, ofwel in de alleroudste zaalcrypte. Op een zeventiende-eeuwse tekening, de oudste die van de Werdense grafkelder is bewaard, zien we daarentegen de volgende dispositie:

De archeoloog Effmann wist in 1891-1892 drie van deze Liudgeridengraven bloot te leggen. Op de plaats van het graf van Liudgers broer Hildigrim vond hij een steenpla-

tengraf met een ruw zandstenen deksel. Daarnaast, eveneens op de eerste rij voor het hoofdaltaar van de crypte, vond Effmann een lege sarcofaag van Baumberger of mogelijk Lotharingse kalksteen van hetzelfde model als de sarcophagen in Echternach en Susteren en de aan hertogin Plectrud toegeschreven sarcofaag in St. Maria im Kapitol te Keulen. Net als in dit laatste geval waren de dunne wanden bezweken bij een eerdere opgraving, waarbij ook het gebeente zal zijn uitgenomen. Op het eveneens zwaar beschadigde deksel kon Effmann niettemin een deel van een grafschrift voor Gerfrid ontcijferen. Ter plaatse van Altfrids graf vond Effmann ten slotte een ongeschonden ruwe rechthoekige sarcofaag uit één stuk Ruhrzandsteen met dito deksel. Van het gebeente in de kist rustte de schedel op een stenen hoofdsteen. Van de graven van de Halberstadtse Liudgeriden Thiadgrim en Hildigrim de Jongere is niets teruggevonden. Tot 1783 hebben er graftomben (*'Hochgräber'*) op de boven aangegeven plaatsen gestaan. Deze zijn in dat jaar geslecht om ruimte te maken voor missen in de grafkelder. Daarbij gingen nagenoeg alle grafschriften verloren.⁵⁷

Het staat vrijwel vast dat alle op de tekening vermelde Liudgeriden actief betrokken waren bij het beheer van het familieklooster. De bisschoppen Hildigrim en Gerfrid heetten in 819 samen *rectores*, toen het klooster een particuliere schenking van land te Fischlaken ontving. Deze akte werd opgemaakt door de diaken Liudberht, de latere bisschop van Munster en vermoedelijk familie. Thiadgrim had mogelijk in 820 als diaken in Werden de dagelijkse leiding in handen en in 848 verkochten twee mannen (van wie de tweede vermoedelijk een jaar eerder als getuige bij een particuliere schenking optrad) een bijvang 'aan het eigenklooster' van bisschop Altfrid. De notaris was nu Liudbald. Hij tekende in 847 als kanselier en was vermoedelijk eveneens familie. Ten slotte wordt Hildigrim de Jongere, die samen met aartsbisschop Willibert van Keulen in 875 de abdijkerk (met de vergrote grafkelder) inwijdde, als abt-elect van Werden vermeld in een ongedateerd klaagschrift. Dat uitgerekend van de sarcophagen van Thiadgrim en Hildigrim de Jongere geen spoor is teruggevonden, zou kunnen betekenen dat het hier cenotafen of wellicht deelbegravingen van hart of ingewanden betrof. De Halberstadtse kroniek is niettemin stellig: de bisschoppen Hildigrim de Jongere en diens ooms van moederszijde: Hildigrim en Liudger alsmede Thiadgrim, *nepos* van laatstgenoemden, rustten allen in Werden.⁵⁸ *'Facta est gens sacra'*, om met Alcuin te spreken: het heilige geslacht is blijbaar vanuit Halberstadt op de kaart gezet.

Er zijn op Liudgers graf genoeg wonderen beschreven om een grote stroom pelgrims naar Werden te trekken.* Het grootste wonder is dat de kloosterlingen zich hieraan gedurende de eerste vijftig jaar na Liudgers dood niet schijnen te hebben gestoord. In de rijksabdij Fulda werd in deze tijd ook voortdurend gebouwd aan een nieuwe en grotere crypte voor het graf van Bonifatius. Hoewel die in het westen van de abdijkerk was gedacht, waar in theorie de overlast voor de liturgie op het hoofdaltaar beperkt was, kostte dit megaproject uiteindelijk de *baufreudige* abt Ratger zijn ambt. Nog voor zijn schitterende Romeinse basiliek klaar was, werd hij in 817 door

⁵⁷ H. Dohmen e.a., *Die Grablege*, 43-47; W. Stüwer, *Die Reichsabtei Werden an der Ruhr* (Berlijn-New York, 1980) 299-301.

⁵⁸ Blok, *De oudste particuliere oorkonden*, nrs. 39 (819), 42 (820), 65 (847), 66 (848); Schmid, 'Die 'Liudgeriden'', 94.

Lodewijk de Vrome persoonlijk afgezet.⁵⁹ De machtsverhoudingen lagen in het volledig door één familie beheerste Werden anders dan in de rijksabdij Fulda met zijn bijbehorende immuniteit en ‘vrije’ abtskeuze.

De familie voerde in Werden een conservatief achtste-eeuws bewind waarbij de Akense hervormingen op de lange baan werden geschoven. Zo was pas onder Hildigrim de Jongere (864-886) sprake van de in 816 wettelijk voorgeschreven proost en was de dagelijkse leiding niet in handen van een abt of dekaan maar van een gewone priester. Pas in 841 werd het ‘klooster van St. Salvator in Werden’ bij een grondtransactie voor het eerst officieel in rechte vertegenwoordigd door een voogd (*advocatus*), zoals dat eveneens in 816 was bepaald.⁶⁰ Slechts een enkele keer lieten de Liudgeriden zelf van zich horen bij het passeren van dergelijke schenkingen. Zij bestuurden hun familiestichting bij voorkeur op afstand en voerden hun abtstitel zelden. Liever noemden zij zich *custos* of rector van het klooster, zoals Gregorius een eeuw eerder in Utrecht of Alcuin in verband met de graf- en memoriekerk van Willibrords vader in Engeland – die in zekere zin ook zijn eigen familiestichting was. Deze gang van zaken paste goed bij de ‘gemengde regel’ die vermoedelijk nog lang in Werden gold en die Altfrid zal hebben bedoeld wanneer hij het wat versluierend over een ‘*regula canonica*’ heeft.* Of een en ander werkelijk in de geest van Liudger was, is een andere vraag en vereist een grondiger analyse van Liudgers werk (de *Vita Gregorii*) dan in dit opstel past. Zelfs de vraag of Liudger de necrologie van zijn leermeester vóór of na zijn eigen kennismaking met de zuivere benedictijnse praktijk in Italië schreef, is tot dusver niet beantwoord. Uit de tekst blijkt mijns inziens dat de kern van de necrologie een preek (*sermo*) is die Liudger bij de uitvaart van Gregorius hield.* Dit verklaart ook dat Liudger niets meldt over de tijd en de plaats van Gregorius’ bijzetting. Hierboven is gewezen op de invloed van Alcuin in Liudgers beschouwingen over Gregorius’ geestesadel. We mogen aannemen dat Liudger ook zelf het liefst in deze termen werd gememoreerd. In dit opzicht doet Altfrid Liudger te kort. Het is de vraag of bijvoorbeeld Liudgers broer Hildigrim het hiermee eens zou zijn geweest. Altfrid noemt Hildigrim weliswaar als informant, maar Hildigrim stierf in 827 en de *Vita* is van latere datum.

De zorg om het erfgoed

Uit het Werdense cartularium komt een andere kant van Liudger naar voren: een onvermoeibare netwerker die links en rechts vrome schenkingen voor zijn stichting loskreeg. Zijn werkterrein besloeg niet zozeer de hoge rijksadel als wel zijn eigen *peers*: vrienden en magen met een aanzienlijk maar veelal verspreid grondbezit. Het is mogelijk, maar niet aantoonbaar, dat zich hieronder families bevonden die van hun vaderlijk erfgoed vervallen waren verklaard – tenzij dit aan een kerkelijke stichting werd gelegateerd. Dit zou bijvoorbeeld het geval kunnen zijn geweest met de kerk van Liudgers grootmoeder te Werinon (Nederhorst den Berg). In tenminste één geval (Theganbald) gaat het niet-temin om een *nobilis francus* voor wie zulke beperkingen zeker niet golden.

⁵⁹ J. Raaijmaker, ‘Aan het graf van Bonifatius’, *Millennium*, XIX (2005) 82-85.

⁶⁰ Blok, *De oudste particuliere oorkonden*, nr. 58; Stüwer, *Die Reichsabtei Werden*, 125-126, 156-157.

Het vroegste voorbeeld van een ‘verstrooide’ schenker in het cartularium is Liudger Hredgerszoon. Hij doneerde in 793 onder meer zijn geërfde ontginningen in Zeewolde of Swifterbant, in 796 erfgoed in Biddinghuizen en Doornspijk, en in 805 samen met Hiddo Gerwinszoon erfgoed in Doornspijk en elders op de Veluwe. Toen Hiddo in 806 nog meer erfgoed op de Veluwe aan bisschop Liudger schonk, tekende de andere Liudger als Hiddo’s getuige.⁶¹ Al deze donaties vonden plaats voor het zielenheil en de eeuwige retributie van de schenkers zelf. Er is in het cartularium hoogst zelden sprake van het zielenheil van het voorgeslacht van de oorkonders, die vermoedelijk in grote meerderheid tot de eerste generatie van door Liudger bekeerde christenen behoorden. Het geval van Liudger Hredgerszoon is in nog in één ander opzicht interessant: het toont aan dat Liudgers vrienden en magen zich al in de tweede helft van de achtste eeuw bezighielden met wold- of veenontginningen.

De schenkingen in het Werdense cartularium en meer nog de kloostergoederen volgens de goederenlijsten lagen sterk verspreid. Dit beeld van *Streu-* en *Fernbesitz* komt ook naar voren uit de giftboeken van Utrecht, Echternach, Fulda, Corvey en Lorsch. Het komt mij voor dat juist afgelegen en moeilijk te beheren goederen bij voorkeur aan kerken en kloosters werden geschonken. Dat was handig voor de schenker, maar plaatste de ontvanger voor grote beheersproblemen. *Streubesitz* paste slecht in het klassieke hofstelsel en werkte op den duur vermoedelijk ontbinding van de grote, centraal geleide grondheerlijkheden in de hand.⁶²

In de bekendste giftbrief uit het Werdense cartularium: de kerk en de grondheerlijkheid in Arlo (Drenthe) in 820, noemt de oorkonder zich ‘Theodgrim Aldgrimszoon’. Blijkens het opschrift in het cartularium had hij 820 de rang van diaken. Mogelijk is hij de in 827 tot bisschop van Halberstadt gewijde Thiadgrim, die zelf eveneens als ‘Theodgrimus’ tekende (hij verscheen samen met bisschop Frederik van Utrecht op de Mainzer synode van 829). De kroniek van de Halberstadtse bisschoppen noemt Thiadgrim een ‘*nepos*’ (jongere verwant) van de Munsterse bisschoppen Hildigrim en Liudger, maar zegt niets over de naam van zijn vader.⁶³ Die zou dus Aldgrim of Altgrim kunnen zijn geweest, maar deze naam komt verder niet in de Werdense bronnen voor. Aldgrim leefde vermoedelijk nog in 820, want Theodgrim noemt zijn vader niet als ‘*quondam*’ (wijlen), zoals bijvoorbeeld de oorkonder Liudger vanaf 793 zijn eigen vader Hredger aanduidde. Mogelijk was ‘Aldgrim’ een bijnaam uit de familie-

⁶¹ Blok, *De oudste particuliere oorkonden*, nrs. 1, 9, 30, 31. Doornspijk ligt bij Elburg. In 1332 verklaarden de schepe-
nen van Elburg in een Hanzeverdrag te Lübeck: ‘Onze stad droeg oudtijds de naam Dorenspijt.’ Een verband tussen
de naam Elburg en Liudgers grootmoeder is niet bekend.

⁶² Kos, ‘De goede luden’, 151-154; bronnenuitgaven door S. Muller Fz. (Utrecht), C. Wampach (Echternach), E.F.J.
Dronke (Fulda) en K.H. Eckhart (Corvey). Abt Hademar van Fulda moest zelfs in 944-945 een afzonderlijke rentmees-
ter voor het Friese *Fernbesitz* aanstellen (Halbertsma, *Frieslands Oudheid*, 188). Zie voor Echternachs *Streu-* en
Fernbesitz in Noord-Groningen Noomen, ‘Goederen’, 19-23, en voor dat van Werden aldaar idem, ‘Koningsgoed in
Groningen’, in: J.W. Boersma, e.a., ed., *Groningen* 1040 (Bedum, 1990) 100-104. Harenberg, ‘De homines franci’, 59,
dateert de ontbinding van het Noord-Brabantse domeingood dat Alfger aan Lorsch schonk al vóór 815. De blote
eigendom zou bij Alfgers familie berusten, maar diverse *homines franci* hielden in 815 delen van het goed in *benefici-*
um. Dat het om *beneficia* gaat, blijkt met name uit de in enkele gevallen vermelde visrechten (Harenberg, ‘De homi-
nes franci’, 40-41 en hieronder, Bijlage 2).

⁶³ Blok, *De oudste particuliere oorkonden*, nr. 42 en dezelfde, ‘De vroege Middeleeuwen, tot ca. 1150’, in: J. Heringa
e.a., ed., *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel-Amsterdam, 1986) 147-149; Stüwer, *Die Reichsabtei Werden*, 229-230;
Schmid, ‘Die ‘Liudgeriden’’, 81.

kring: ‘oude Grim’ dus. Dit type bijnaampatroniemen kwam ook elders in Noordwest-Europa veel voor. Zo kennen we bijvoorbeeld een tiende-eeuwse Noorse Egil Skallagrimsson: de zoon van ‘kale Grim’.⁶⁴ Hiermee komen we op iets vertrouwdere grond, want in 802 schonk een Thancgrim met zijn zoons Hardgrim en Athugrim land in Arnsberg (Westfalen) aan ‘abt Liudger’. In deze familie was de stam ‘-grim’ dus zowel horizontaal (binnen één generatie) als verticaal verbreid. Thancgrim en Hardgrim bezegelden de schenking, maar Athugrim niet.⁶⁵ Deze ‘jonge Grim’ bezat in 802 kennelijk nog geen zegel; zijn broer ‘oude Grim’ al wel. De Theodgrim Aldgrimszoon uit 820 past naadloos in dit naamgevingspatroon als zoon van Hardgrim Thancgrimszoon.

De kerk in Drenthe, die Theodgrim was aangekomen van een niet nader omschreven Ricfrid, is zowel ten opzichte van Thancgrims erfgoed in Arnsberg als van de plaats waar Theodgrim zijn oorkonde liet opmaken (in Mimigernaford) als *Fernbesitz* aan te merken. Ricfrid was blijkbaar een kinderloos gestorven priester die zijn kerk in het afgelegen Arlo aan zijn (geest)verwant Theodgrim had nagelaten. Hiermee kreeg Theodgrim een mooie kans om de familiestichting in Werden te bedenken in ruil voor zijn eigen zielenheil en retributie. Ricfrid wordt in dit verband niet genoemd. Zijn naam komt ook niet voor in de twaalfde-eeuwse memoriekalender van Werden, maar dat zegt niet alles. De kalender is opgesteld toen Werden al lang niet meer in familiehanden was. Hij bevat hoofdzakelijk namen van recente weldoeners en van de in Werden vereerde heiligen.

Kunnen we Ricfrid misschien identificeren met de in een keizersoorkonde van 815 vermelde bisschop Hricfrid van Utrecht, zoals de Drentse archivaris Pelinck al in 1891 suggereerde?⁶⁶ Van deze Hricfrid is verder niets met zekerheid bekend. Er bestaat een briefwisseling tussen de bisschoppen ‘Rixfridus’ van Utrecht en ‘Ludgerus’ van Mimigernaford, maar die is verdacht: de bezorger (en mogelijk auteur) ervan is een vijftiende-eeuwse kanunnik uit Gorinchem.⁶⁷ ‘Rixfridus’ noemt ‘Ludgerus’ zijn *dilectus confrater*: ‘geliefde medebroeder’ of mogelijk ‘lieve neef’? ‘Ludgerus’ noemt ‘Rixfridus’ op zijn beurt ‘eerwaarde medebroeder en voortreffelijke prediker der heidenen’. Dat laatste zou mooi te rijmen zijn met een kerkstichting in het vrijwel ongerkerstende Drenthe. Ten slotte vermeldt de elfde-eeuws *Passio Friderici* dat Hricfrid met alle eer is begraven omstreeks de tijd dat keizer Lodewijk de Vrome een omstreden tweede huwelijk met de gravendochter Judith liet voltrekken. Zij komt voor het eerst als Lodewijks gemalin voor in februari 819, dus in het jaar vóór Theodgrims schenking.* Los van de vraag of Ricfrid mogelijk identiek was met bisschop Hricfrid en Theodgrim met bisschop Thiadgrim, moet Ricfrid worden gezien als een voorname grootgrondbezitter in het hoge Noorden. Dat hij tot het familienetwerk van de Liudgeriden behoorde, mag eveneens met zekerheid worden aangenomen.

⁶⁴ H. Pálsson en P. Edwards, *Egil's saga* (Harmondsworth, 1976) 9.

⁶⁵ Blok, *De oudste particuliere oorkonden*, nr. 27; vgl. *ibidem*, nr. 29 (Alfgrim bezegelt in 804 als getuige een schenking van Raadald in Wichmond onder Zutphen).

⁶⁶ E. Pelinck, ‘Het oudste charter betreffende Drente (A^o. 820)’, *Nieuwe Drentsche volksalmanak*, X (1892) 73-78; vgl. H. van Riel, ‘Herdenking van de slag bij Ane 1227’, *Nieuwe Drentsche volksalmanak*, XCV (1978) 13.

⁶⁷ Muller, ed., *Oorkondenboek*, nrs. 53-54; Van Vliet, *In kringen*, 188, 194-195.

De kerk te Vries: de toren en het schip zijn elfde-eeuws, het koor is laatgotisch (foto; Rijksuniversiteit Groningen)

Schmid vond een vroege aanwijzing dat van familiezijde druk werd uitgeoefend om oud bezit uit de Werdense stichting vrij te maken in de eerste schenkingsberichten na de afsluiting van het cartularium in 848: een omvangrijke overdracht van erfgoed op de Veluwe, in Eemland en in de Betuwe door een zekere Folcer in 855. Bij de inschrijving in de goederenlijst omstreeks 900 werd daarbij nog Fries erfgoed in Kennemerland, Westergo en Humsterland gevoegd. Deze goederenlijst vermeldt als ontbindende voorwaarde dat zodra enig deel van deze schenking uit het kloosterbezit werd vervreemd, de gehele schenking van rechtswege aan een rijksabdij (en wel Fulda) zou toevallen. Dit lijkt een wijs besluit omdat Folcer in 855 zelf als monnik wilde intreden.⁶⁸ Hij wilde blijkbaar een uitwijkplaats openhouden wanneer Werden aan familietwisten ten prooi mocht vallen.

Blijkbaar zagen de *'amici'* van Werden hun kans schoon nadat het klooster was losgemaakt van het bisdom in Mimigernaford en had bisschop Hildigrim de Jongere vanuit Halberstadt weinig greep op het beheer. Mogelijk vond de familie ook de uitbreiding van de kerk en de grafkelder voor de bisschoppen te duur worden, zeker in de onzekere omstandigheden die de bezetting van delen van Nederland door een groep Denen met zich meebracht. Hoewel het bisdom Utrecht (in 850 geleid door bisschop Liudger) formeel op al zijn bezittingen immuniteit genoot tegen invallen van wereldlijke machthebbers zoals de Deense markgraven die in ditzelfde jaar aantraden, was het wantrouwen onder de *homines franci* tegen deze onberekenbare *homines novi*

⁶⁸ Schmid, 'Die 'Liudgeriden'', 81-82; Kötzschke, *Die Urbare*, 9-15, 46.

(waarvan voorgangers in 834 Utrecht en Dorestad hadden gebrandschat) groot. We hebben gezien dat de Deense bezetters vermoedelijk het Utrechtse kerkhof hebben gebruikt om hun grafurnen te begraven. Het is ook zeker niet uitgesloten dat daarbij de bisschopsgraven in het koor en in de sacristie van het Oudmunster zijn geplunderd. Alleen de vlechtbandsarcofaag ten zuiden van de kerk lag kennelijk zo diep ingegraven dat hij aan de aandacht van de grafrovers is ontsnapt. Balderic, een verwant van bisschop Liudger, stelde in 850 zijn eigenkerk in Wadenoijen en al zijn landerijen rechtstreeks onder de immuniteit van de Utrechtse kerk – onder het voorbehoud dat de collatie binnen de familie zou blijven.⁶⁹ De rechtspositie van Balderics nazaten in de kerk van Wadenoijen verschilde wel van die van Folcer en zijn nazaten ten opzichte van Werden. Wadenoijen was een kapittelkerk waarbinnen de priesters hun eigen aandeel behielden. De monniken van Werden en Fulda leefden daarentegen in gemeenschap van goederen: in Werden vermoedelijk nog niet bij de stichting, maar vrijwel zeker in 855.

Het komt mij voor dat in de geschillen over Liudgers erfgoed tussen de familie en de Werdense monniken behalve uiteenlopende belangen ook twee verschillende benaderingen van het privaatrecht botsten. Het Germaanse of Friese familierecht draaide vanouds om de eerlijke verdeling van erfgoed, maar in het Romeinse en kanonieke recht ging het daarentegen juist om het bijeenhouden daarvan. Schmid vond dat de jongere monniken in Werden, opgevoed in de benedictijner regel, zichzelf in kanonieke zin zagen als bewaarders van het ongedeelde erfgoed van de H. Liudger. Dat ging zo ver dat zij omstreeks 875 een zekere Bertold, ‘een of andere maag’ (*consanguineus*) van de stichter, verketterden omdat hij met zijn *amici* kloostergoed zou willen vreemden – mogelijk naar Oudfries recht. De monniken verwezen naar een uitspraak van niemand minder dan ‘aartsbisschop Liudbert zaliger’, die op een synode zou hebben vastgesteld dat een monnikengemeenschap naar kanoniek recht als erfgenaam van zijn klooster moest worden beschouwd.⁷⁰ Dit betekende ook dat zij naar Romeins recht een eis tot naasting konden indienen wanneer vervreemding van hun erfgoed dreigde.

De oplossing kwam ten slotte van Hildigrim de Jongere, die als *custos* in 875 de abdijkerk met de vernieuwde Liudgeridencrypte mee inwijdde. Hij stelde in Werden een proost aan met wie hij in 876-877 over het beheer van de familiestichting correspondeerde. In 877 verleende koning Lodewijk de Jongere de monniken van Werden het recht hun eigen abt te kiezen.⁷¹ Dit was de eerste stap op weg naar de status van vrije en immune rijksabdij die bij de dood van Hildigrim in 886 een voldongen feit werd. Daarmee vervielen alle aanspraken van de familie op delen van het kloostervermogen en waren nieuwe schenkingen per definitie onvervreemdbaar. Op de koop toe werd de kersverse rijksabdij rijkelijk begiftigd met koningsgoed. Bovendien kwam een nieuwe stroom particuliere giften op gang, onder meer uit de nalatenschap van Folcer. Bij ten-

⁶⁹ Van Vliet, *In kringen*, 140-144.

⁷⁰ Schmid, ‘Die ‘Liudgeriden’’, 82 noemt hem aartsbisschop Liudbert van Mainz, die echter pas in 889 stierf. Bisschop Liudbert van Munster was tussen 841 en 850 kandidaat voor de Keulse aartsbisschopszetel, maar werd nooit gekozen of gewijd (Van Vliet, *In kringen*, 135).

⁷¹ Schmid, ‘Die ‘Liudgeriden’’, 82-83.

minste een van deze laat negende-eeuwse schenkingen werd onderscheid gemaakt tussen vaderlijk en moederlijk erfgoed, maar de regel dat het vaderlijk goed uitsluitend op zoons vererfde en het moederlijk goed alleen op dochters, lijkt dan verleden tijd.⁷²

Vrome vrouwen

Ook de kerk te Nederhorst den Berg, vermoedelijk Liudgers (groot)moederlijk erfgoed, verschijnt omstreeks 900 in de goederenlijst van Werden. Bij een strikte vererving volgens het statuut voor *homines franci* in de *Ewa ad Amorem* had dit goed moeten komen aan Liudgers zuster, de non Heriburg. Van haar bezit is echter behalve een vervalste oorkonde uit 834 niets bekend. Het eerste contemporaine bericht over een non uit de volgens de traditie door Heriburg geleide St.-Maartensabdij van Nottuln (Westfalen) is van 860.⁷³ De overlevering dat Heriburg in de St.-Liudgerskapel van deze Werdense dochterkerk zou zijn begraven, leefde in 1978 op toen in Nottuln een vroegmiddeleeuws vrouwengraf in een eiken kist werd blootgelegd.⁷⁴ Als elitegraf is deze bijzetting natuurlijk niet te vergelijken met de pracht van de familiegrafkelder in Werden, maar die is dan ook een schepping van de veel latere Liudgeriden: de bisschoppen Gerfrid, Thiadgrim, Altfrid en Hildigrim de Jongere.

De vergelijking met Lioba († 782?), de legendarische metgezellin van de H. Bonifatius, dringt zich hier op. Haar *Vita*, omstreeks 838 op grond van verhalen van vier van haar volgelingen in Fulda opgetekend, meldt haar teraardebestelling op twee opeenvolgende plaatsen nabij het hoofdaltaar van de abdijkerk van Fulda.* In 838 liet abt Hraban ('Maurus') haar gebeente in een sarcofaag in een nieuwe basiliek te Fulda-Petersberg bijzetten. We mogen Lioba en Heriburg beschouwen als vertegenwoordigers van een nieuw type vrouwelijk adelsheiligen: in de schaduw van hun mannelijke verwanten (Lioba zou een nicht van Bonifatius zijn). Maar de negende-eeuwse *Vita Leobae* laat er geen twijfel aan bestaan dat een aristocratische non allesbehalve geïsoleerd en opgesloten leefde.⁷⁵ Lioba ontving mannelijke en vrouwelijke gasten bij wie zij zelf de rituele voetwassing verrichtte, gaf schriftlezingen en meditatie, ging op hof- en dienstreizen en familiebezoek en kreeg in 782 van Karel de Grote voor haar laatste jaren een kerk op het koningsgoed Schornsheim (buiten haar klooster) in *beneficium*.*

Voor de *Vita* van Liudger, die omstreeks dezelfde tijd ontstond als de *Vita Leobae*, was Heriburg naast Hildigrim een van de naaste informanten. Zij vertelde Altfrid naar verluidt hoe Liudger omstreeks 790 in 'Werden aan Zee' een droom met haar deelde waarin hij de komst van de Noormannen zou hebben voorzien. Dat lijkt erop te wijzen dat Heriburg in die tijd aan Liudgers zijde in de Gooi- en Vechtstreek werkte,

⁷² Kötzschke, *Die Urbare*, met name 53.

⁷³ J. Prinz, 'Die Urkunde Bischof Gerfrieds von Münster für Nottuln von 834', *Westfälische Zeitschrift*, CXII (1962) 1-53; K. Honselmann, 'Berichte über Wunder am Grabe der hl. Pusinna in Herford', in: W.J. Alberts, e.a., *Dona Westfalica* (Münster, 1963) 135. De authentieke bronnen over het Stift Nottuln zijn besproken dan wel gedrukt in E. Darpe, *Güter- und Einkünfte-Verzeichnisse der Klöster Marienborn und Marienbrink in Coesfeld, des Klosters Varlar sowie der Stifter Asbeck und Nottuln* (Münster, 1907) 229-298.

⁷⁴ U. Lobbedey, 'Ausgrabungen auf dem Stiftsplatz zu Nottuln', *Heft für Geschichte, Kunst und Volkskunde*, LVIII (Münster, 1980) 45-50.

⁷⁵ J. Semmler, 'Instituta sancti Bonifatii', in: G. Schimpf, ed., *Kloster Fulda in der Welt der Karolinger und Ottonen* (Frankfurt, 1996) 90-91.

De 'kerk op den Berg' (foto;
Rijksuniversiteit Groningen)

mogelijk vanuit de door grootmoeder Adelburg gestichte kerk te Werinon. Er zijn geen aanwijzingen dat deze kerk exclusief voor nonnen of kanunnikessen heeft gefunctioneerd. Binnen de behoudende traditie van de Liudgeriden, die zoals gezegd weinig haast maakten met de Akense hervormingen, lijkt hieraan ook geen behoefte te zijn geweest.

Besluit

Wat weten we na al deze beschouwingen nu werkelijk van dit 'bisschopsgeslacht in de vrouwelijke lijn'? Liudgers voorouders waren, om met Van Egmond te spreken, 'aristocraten in de periferie' die in het begin van de achtste eeuw werden geconfronteerd met een christelijke missie van Angelsaksische signatuur. Zelfs uit het gekleurde verhaal van Altfrid blijkt dat met name Adelburg en haar familie deze missie actief ondersteunden en al vroeg tot een onderdeel van hun adellijke *habitus* maakten. Daarmee werden zij in de ogen van geleerden zoals Alcuin volwaardige *nobiles*, maar niet meer dan dat: de bovenlaag van de gelovige lekenbevolking.

Het zelfbeeld van de mannelijke Liudgeriden werd beïnvloed door Alcuins geleerde vertogen over adeldom, maar draaide in de praktijk nog om het Oudfriese erfrecht van het *ethele*. Hoewel Altfrid de vader en grootvader van Liudger als trouwe *homines franci* trachtte af te schilderen, lijkt hun *fidelitas* vooral het familienetwerk van de Friese edelen aan de rand van het Frankische rijk te gelden. Ook de naamgeving van

de Liudgeriden was omstreeks 800 nog grotendeels traditioneel Germaans. Pas in de loop van de negende eeuw zijn er tekenen van verticale vernoemingen zoals die bij de *königsnahe* Frankische rijksadel al langer gewoon waren.

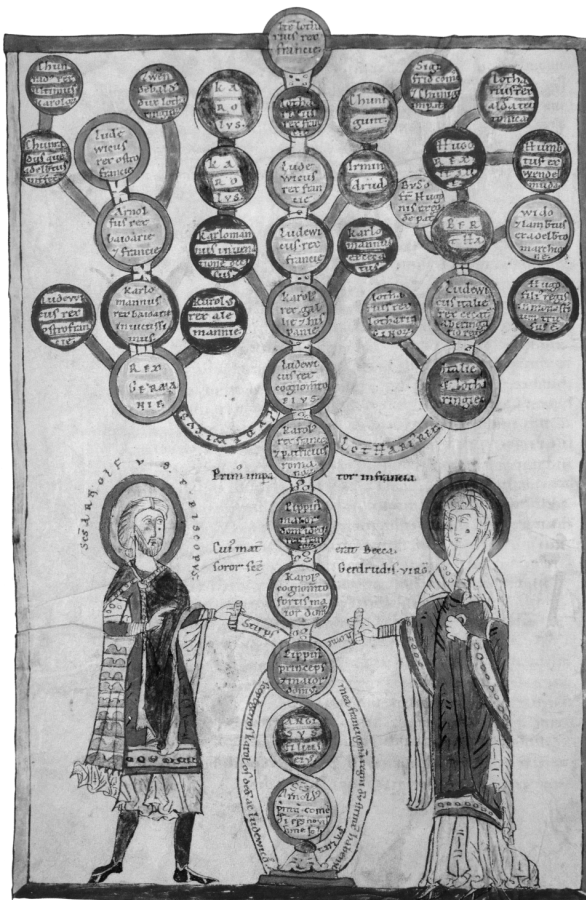
Dankzij het familiearchief weten we hoe Liudger een brede kring van vrienden en magen bij zijn eigen missie wist te betrekken: als donateurs en in beperkte mate als *custodes* van zijn familiestichting in Werden. Een halve eeuw na zijn dood was de glans daarvan eigenlijk al af: de kostbare uitbreiding van Liudgers kerk ten behoeve van de *memoria* van een kleine groep hoge geestelijken (als het ware een *gens nobilior* binnen de familie) wekte steeds meer weerstand, waarbij ook het onzekere tijdsgewricht een rol zal hebben gespeeld. De omslag kwam pas nadat de ‘laatste Liudgeride’ Hildigrim de Jongere in 877 de familiestichting overdroeg aan het rijk.

Behalve een mogelijke autograaf, een oorspronkelijke preek en een paar liturgische voorwerpen van Liudger en een heiligenleven en een cartularium, beide vermoedelijk van de hand van Altfrid, bestaat de nalatenschap van de Liudgeriden uit ‘stenen getuigen’, waarvan de familiegrafkelder in Werden de bekendste is. De kans is groot dat enkele van Liudgers voorouders op het kerkhof van het Utrechtse Oudmunster zijn begraven, mogelijk in de opzienbarende vlechtbandsarcofaag die omstreeks 700 uit Frankrijk is ingevoerd. Deze grafkist zal deel hebben uitgemaakt van het geschenkenverkeer dat een even voorname rol in de Fries-Frankische betrekkingen speelde als het Friese huwelijk van de Frankenhertog Grimold in 711. De onvoltooide inscriptie die nu de kerk te Nederhorst den Berg siert, draagt de naam van Liudgers grootmoeder Adelburg en kan erop wijzen dat deze kerk door haar is gesticht. Uit Altfrids verhaal lijkt te volgen dat ook Liudgers zuster Heriburg hier heeft gewerkt.

Bijlagen

Bijlage 1. Schenkingen van *homines franci* aan Lorsch in 815 (naar Harenberg, 'Homines franci', 40-43)

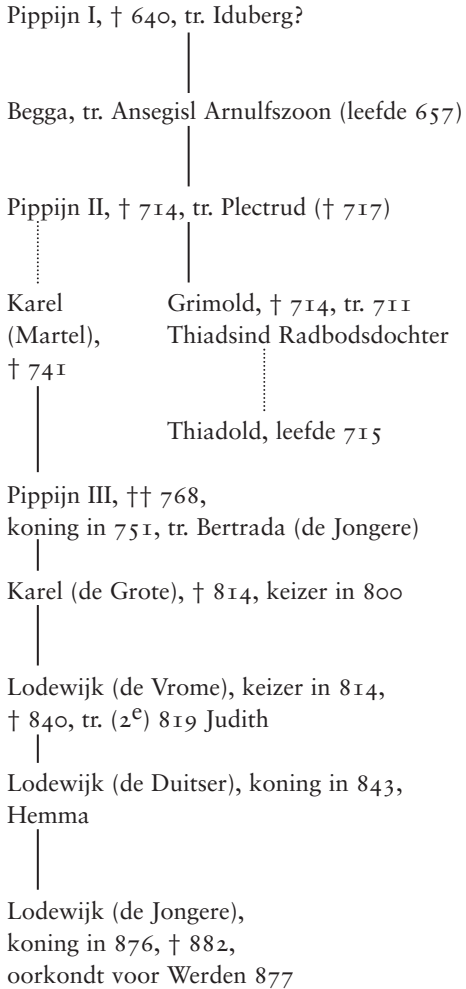
Empel (in Teisterbant): Lantfrid (kerk en 1 hoeve);
 Hoenzadriel (aan de Maas): Hoo (1 hoeve), Ansfrid (1 hoeve), Wolfhart en Ansbold (1 hoeve);
 Hedel: Selirat (1/2 hoeve);
 Orthen: Runfrid (10 schepel zaaigoed en hoeven met weiden, wouden, wateren, visserij en alle toebehoor);
 Rosmalen: Wigbald (1 hoeve met bosgemeenschap en alle toebehoor);
 Herpen: Walefrid en Wido (1 hoeve met alle toebehoor en visserij met alle toebehoor);
 Engelen: Albger (1 hoeve met alle toebehoor);
 Op- of Nederhemert: Hildirat (1/2 hoeve);
 Martwijk: Geravan (10 schepel zaaigoed, bosgemeenschap en twee weilanden);
 Maasdriel: Ansbold (1 hoeve).

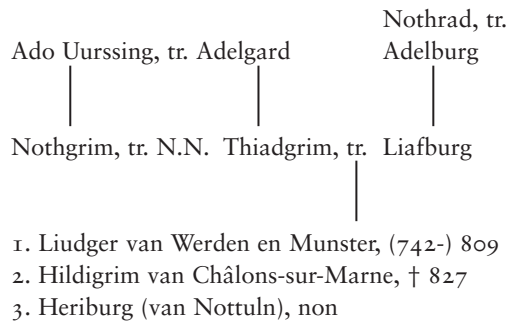
Stamboom van de afstammelingen van Karel de Grote en van zijn voorouders met onderaan afbeeldingen van de heilige Arnulf, bisschop van Metz, en van Begga uit het Huis van de Pippiniden, uit de *Chronica* door Ekkehard van Aura uit het einde van de twaalfde eeuw (miniatuur; Universiteitsbibliotheek Erlangen, ms. 406)

Bijlage 2. Genealogisch schema van de Pippiniden en de Liudgeriden

De Pippiniden, hertogen-hofmeiers van Austrasië en Neustrië (naar *Lexikon IX*)

De Liudgeriden, abten-bisschoppen van Werden enz. (naar Schmid, 'Die 'Liudgeriden"')

Niet aangesloten:

Liudger Hredgerszoon, ca. 800, *amicus* van L. Gerfrid, † 838, zusterszoon van Liudger

Thiadgrim van Halberstadt, † 840, *nepos* van L. † 876, tr. Altfrid van Munster, † 849, *nepos* van Liudger

Liudger van Utrecht, leefde 850

Altfrid van Hildesheim, † 874

Bertold, *consanguineus* van Liudger

Hildigrim de Jongere, † 886, *nepos* van Liudger